Sanda kyrka

Karaktärisering 2022

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

Gotlands Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471, LM2023/012394.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning 4
Bakgrund 4
Syfte 4
Metod 4
Visby stifts kyrkor 5
Omgivningar 7
Sanda socken 7
Kyrkomiljön 7
Kyrkogården 8
Kyrkogårdens huvuddrag 8
Historik 10
Nulägesbeskrivning 13
Kyrkobyggnaden 27
Kyrkans huvuddrag 27
Byggnadshistorik 31
Nulägesbeskrivning 37
Restaureringar 93
Arkeologi 99
Värdering 101
Allmänt 101
Bruksvärden 103
Kyrkobyggnaden 104
Kyrkogården 104
Händelselista Sanda kyrka 106
Lagskydd 110
Källor och litteratur 112
Otryckta källor 112
Tryckta källor 112
Kartor 112

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024**.**

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

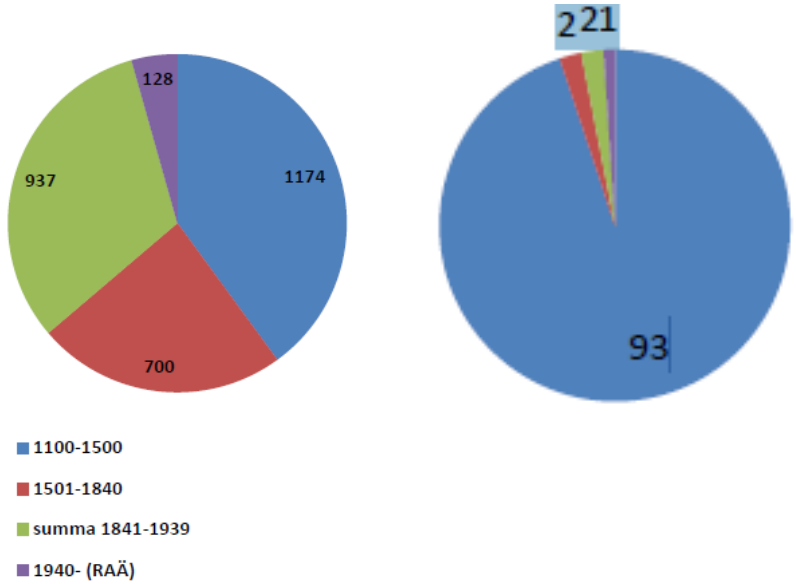
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruppsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

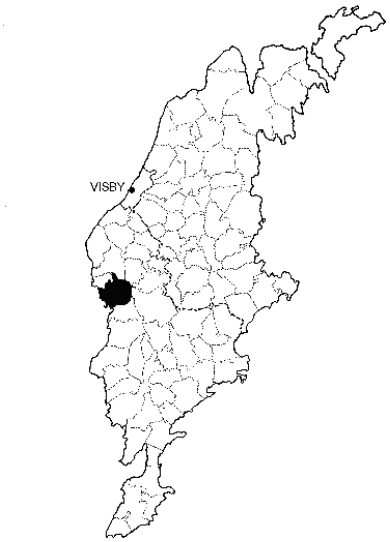

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Sanda socken

Sanda kyrka ingår i Klinte pastorat. Den ligger vid Gotlands västra kuststräcka, ca 30 km söder om Visby. Det är en av de större socknarna på Gotland. 2021 var invånarantalet i socknen 724 personer.

Kyrkomiljön

Marken är i stor utsträckning överlagrad med sand. Litorinagränsen markeras av en utbredd sandås som löper genom socknens centrala delar, inklusive kyrkbyn. Markförhållandena har satt sin prägel på landskapet som utgörs av öppna jordbruksmarker omgivna av skogsbälten i norr öster och väster innanför kustbältet. I äldre tider var Sanda en stor jordbrukssocken med ett 30-tal hemman. 1956 utgjorde åkerarealen 32%.

Sanda kyrka ligger på den stora sandåsen som sträcker sig genom kyrkbyn. I söder ligger prästgården med den till stora delar medeltida huvudbyggnaden, och i öster finns mark som tillhör pastoratet. I norr och väster sträcker sig landsvägarna mot Mästerby-Roma respektive Klintehamn. Norr om kyrkogården på andra sidan landsvägen ligger skolan med den gamla lärarbostaden. Runt kyrkan har en mindre tätort vuxit upp, främst med bebyggelse från sekelskiftet 1900. Bebyggelsen expanderade i samband med järnvägens utbyggnad till Sanda. Närmast kyrkogården är marken glest bevuxen med lövträd.

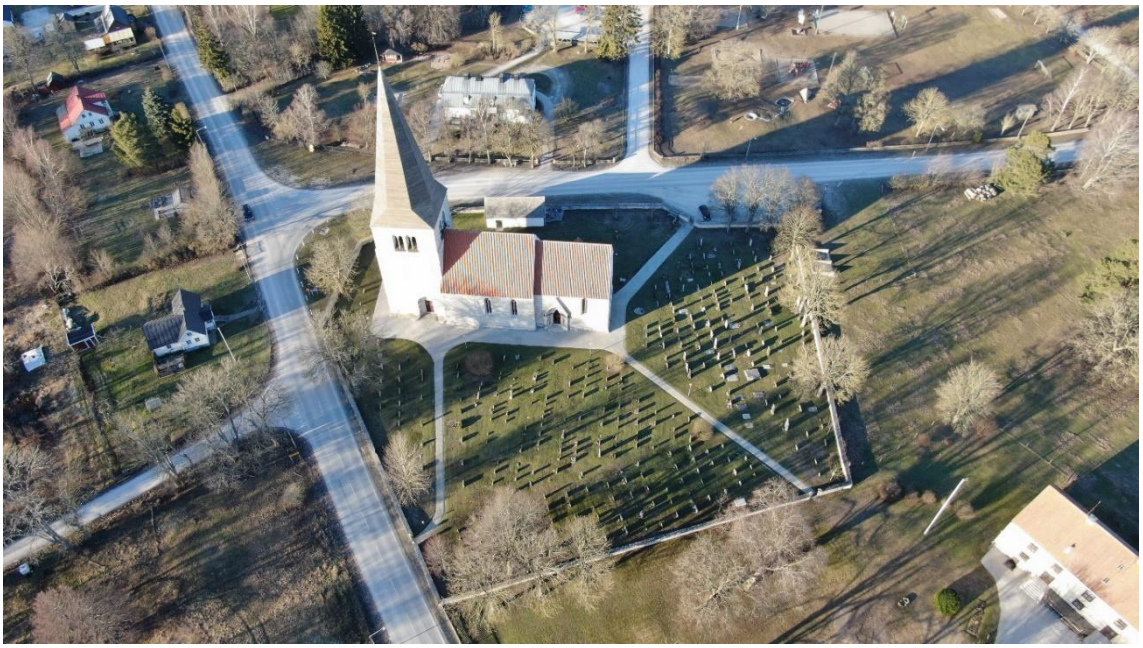

Sanda kyrkomiljö fotograferad från sydost 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

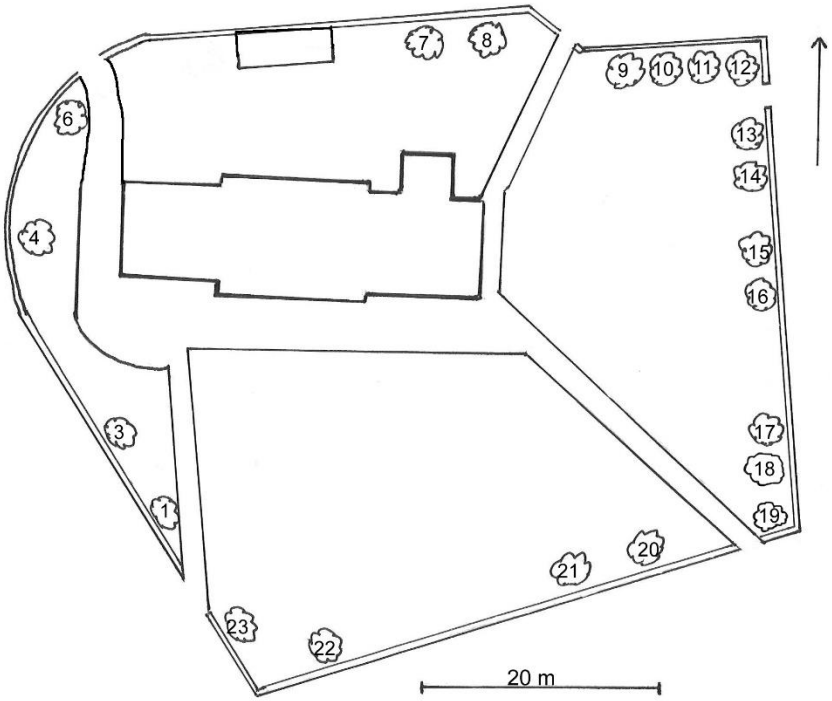
Sanda kyrkogård tillhör Gotlands medelstora till större kyrkogårdar. Den har en oregelbunden form. Kyrkogården omges av en mur, putsad på utsidan samt spritt växande träd som har ingått i en tidigare trädkrans eller nyplanterats. Träden bidrar till en lummighet i den annars öppna miljön. Gravar finns främst söder och öster om kyrkogården, varav det i öster finns ett flertal högresta gravar och gravhällar. Norr om kyrkan ligger ett bevarat sockenmagasin i trä från 1836.

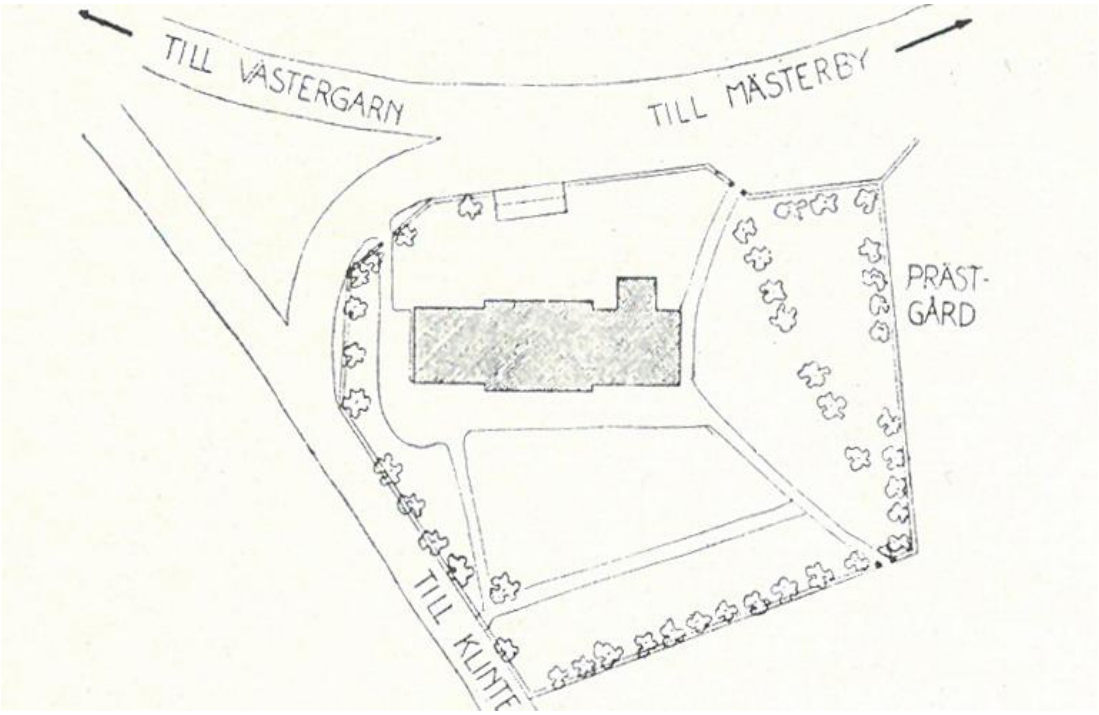
Sanda kyrka fotograferad från ovan, från söder 2019. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Sanda kyrka fotograferad från ovan, från nordväst 2019. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Situationsplan över Sanda kyrkogård från 2011. Reviderad 2022. Gotlands Museum.

Situationsplan Sanda kyrka. Skala 1:3000. Ur Sveriges kyrkor 1942.

Historik

En skattläggningskarta från 1752 visar Sanda kyrka med prästgården som ligger söder om kyrkan. Till höger om kyrkobyggnaden syns ett sockenmagasin, uppfört 1836. Kyrkomiljön omges av åker-, betes- och ängsmarker.

Kyrkogårdsmuren uppfördes av murad kalksten 1860-61 och täcktes av tegelpannor. Samtidigt planterades ask och tysklönn. Innan dess utgjordes inhägnaden av ett träplank.

Lagaskiftes karta från 1862 visar kyrkogårdens utsträckning. Den har en oregelbunden form. På kartan syns kyrkan och sockenmagasinet, samt prästgården med ekonomibyggnader söder om kyrkan. Kyrkogården utvidgades åt söder och öster 1909 då man lät riva prästgårdens ekonomibyggnader. Dess storgård lades in i kyrkogårdens område. Efter utvidgningen ersattes tegelpannorna som täckte muren av kalkstensplattor. Muren putsades och ingångarna flankerades av grindstolpar i cement med huv och klot.

Fotografier tagna under de första decennierna av 1900-talet visar att kyrkogården omgavs av en trädkrans. Det fanns också gångsystem som i stort liknar de som finns idag. Gångarna omgavs av häckar. På ett fotografi från 1910-talet syns häckarna som ser ut att vara ganska nyplanerade.

Skattläggningskarta 1752.

Lagaskiftes karta 1862. Kartan visar kyrkogårdens oregelbundna form. Norr om kyrkan ligger sockenmagasinet, uppfört 1836.

Sanda kyrka fotograferad från sydväst. Längs gångarna finns nyplanterade häckar. Foto Anders Roland 1910-talet. Kulturmiljöbild, RAÄ.

Sanda kyrka fotograferad från söder. Här syns den putsade muren täckt av stora kalkstensplattor. Foto 1917. Kulturmiljöbild, RAÄ.

Sanda kyrka fotograferad från söder. Foto Sven Brandel 1927. Kulturmiljöbild, RAÄ.

Sanda kyrka fotograferad från sydost. Längs gångarna finns häckar. På kyrkogården syns många gravkullar. Foto Iwar Andersson 1938. Kulturmiljöbild, RAÄ.

Nulägesbeskrivning

Sanda kyrkogård har en oregelbunden form. Den är omgiven av kallmurade kalkstensmurar, vars utsidor och krön är bruksmurade (var tidigare täckt med tegel). I den sydvästra muren finns en enkel järngrind med fyrkantiga cementstolpar med pyramidformade överdelar. Liknade öppningar finns mot prästgården på den sydöstra sträckningen, på den norra sträckningen samt i det nordvästra hörnet, den senare dock med tredubbla grindar. I det nordöstra hörnet finns en dubbel trägrind tillkommen 2006.

I anslutning till den norra muren finns ett sockenmagasin uppfört 1836. På dess östra mur har två äldre gravhällar monterats.

Från de fyra ingångarna till kyrkogården leder gångar belagda med grus fram till kyrkobyggnaden. Byggnaden omges av grusade gångar. I övrigt är marken täckt av en heltäckande gräsyta.

Kyrkogården är uppdelad i gravkvarter. På kyrkogården fanns 361synliga gravar 1996. Gravvårdar finns väster, söder och öster om kyrkan. De är anlagda med blandade åldrar och utformning. Bortsett från de medeltida tumborna är de äldsta gravvårdarna från 1800-talet med jämn fördelning fram till idag. Inventeringen av gravvårdar 1996-97 och 2015 pekade ut 36 gravvårdar som skyddsvärda. Kyrkogården saknar minneslund.

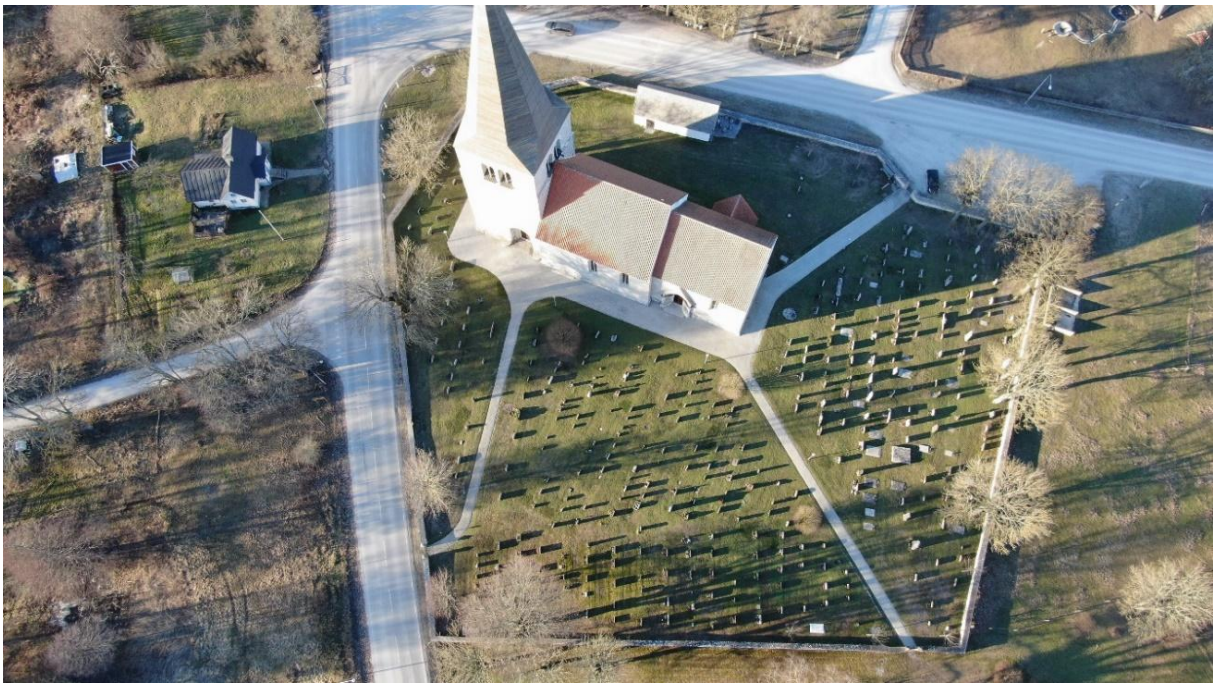
Kyrkogården omges av en trädkrans med äldre träd, framför allt skogslönn, ask och tysklönn och nyplanteringar av lind, rönn och asp, som ersatt äldre träd. Solitära träd saknas.
Trädkransen består av yngre asp (nr 1), äldre ask, hamlade (nr 3-4, 6, 14-17), äldre skogslönn, hamlad (nr 22) och yngre skogslönn (nr 7-8, 18, 21), äldre tysklönn, friväxande (nr 9-13), yngre lind (nr 23) och yngre rönn (nr 19-20). Solitära träd saknas.

Situationsplanen från 1942 visar den trädkrans som troligen till stora delar härrör från 1800-talets mitt och slut. Öster om kyrkan syns en trädrad som definierade den äldre kyrkogårdens gräns mot öster. Idag finns inte några av dessa träd kvar. Även gången i söder som kan ha avgränsat kyrkogårdens mot söder är borta idag. En ny öppning togs upp i den nordöstra muren 2006 (försedd med trägrindar).

Det äldsta trädet, asken nr 3, är sannolikt planterad i samband med att muren uppfördes omkring 1860. Övriga askar på den västra sidan är planterade under senare delen av 1800-talet. Träden på den östra sidan är planterade under första delen av 1900-talet.

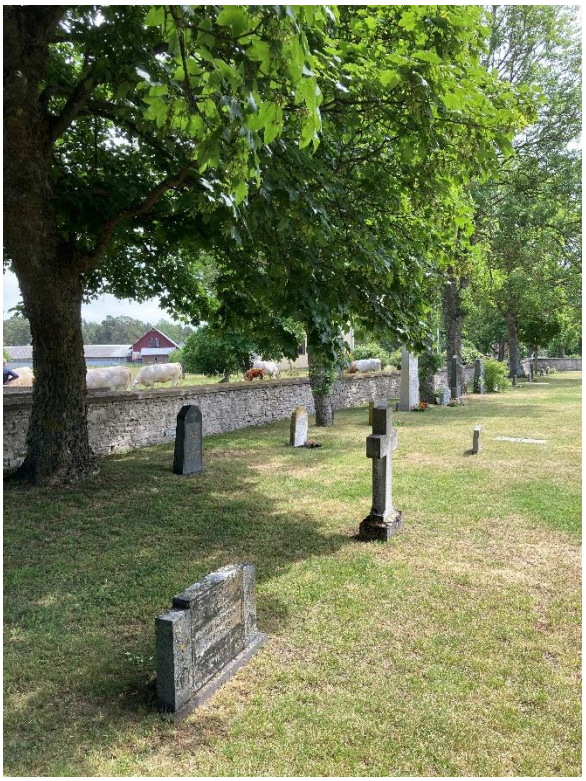
Sanda kyrka och kyrkogård fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Sanda kyrkogård fotograferad 2019. Pär Malmros, Visby stift.

Den västra mursträckningen fotograferad från söder. Muren är putsad på utsidan och har en överliggare i betong. Foto ES 2022.

Den östra mursträckningen fotograferad från norr. Muren har en insida utan puts. Den östra sidan har en välbevarad trädrad med ask, tysklönn och skogslönn. Foto ES 2022.

Ingången från sydväst 2022. De tidigare kloten på stolparnas huvar har tagits bort. Foto ES 2022.

Ingången från sydväst med murade stolpar med huvar och klot. Foto Berit Wallenberg 1938. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet.

Ingången från nordväst. Den tredelade grinden är konstmässigt utförd i järnsmide. Liknande grindar i järnsmide finns vid alla ingångar. Foto ES 2022.

Ingång från den östra delen av den norra sidan. Foto ES 2022.

Ingång från söder, från prästgården. Foto ES 2022.

Den östra ingången med en dubbel trägrind tillkom 2006. Foto ES 2019.

På kyrkogården finns breda grusade gångar. Gång från den norra ingången. Foto ES 2022.

Grusgång söder om kyrkan fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Gång från den västra ingången. Foto ES 2022.

Gång från den sydöstra ingången. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från sydväst. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från nordväst. Foto ES 2022.

Den sydvästra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Invid den västra muren växer kyrkogårdens äldsta träd, en ask, troligen planterad under tidigt 1800-tal. Mot trädet står en slipskåresten. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

I den östra delen finns ett flertal äldre gravar. Här är många gravvårdar högresta. Det finns också flera gravhällar. Foto ES 2022.

Högresta gravvårdar i den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2022.

Gravhällar i den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Invid muren står ett sockenmagasin uppfört 1836. Foto ES 2022.

Sockenmagasinet uppfört 1836. Foto Es 2022.

Vid sockenmagasinet finns ett par äldre gravhällar monterade, kolonndelar från kyrkan och slipskårestenar. Foto ES 2022.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

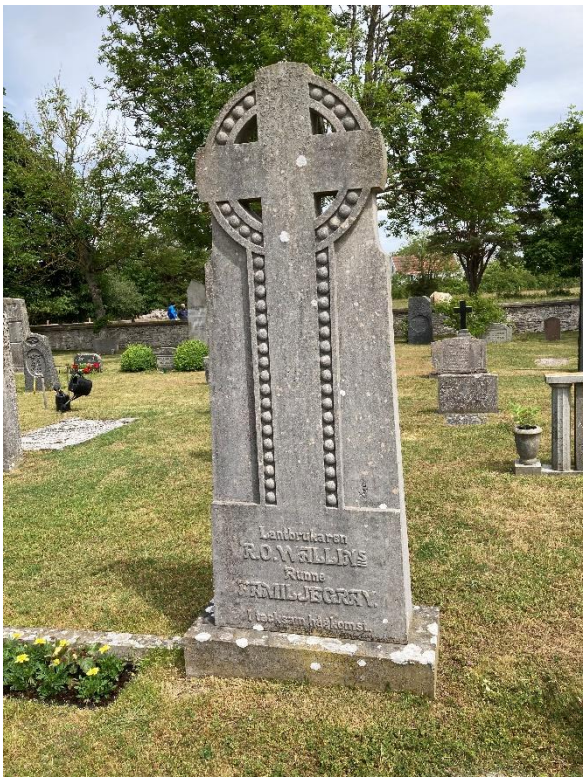
Gravvård i sandsten krönt med ett Guds lamm liggande på en bok (Uppenbarelseboken) från 1885. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Järnkors från 1850. Ovanlig för Gotland. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten med ovanlig utformning från 1925. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten i form av ett ringkors från 1920. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Råhuggen gravvård i kalksten från 1926. Kyrkoherden N. P. Gadds familjegrav. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning samt personhistoriskt intresse. Foto ES 2022.

Gravvård i råhuggen kalksten från omkring 1900. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Gravvård i kalksten i nygotisk stil från1906. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2022.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

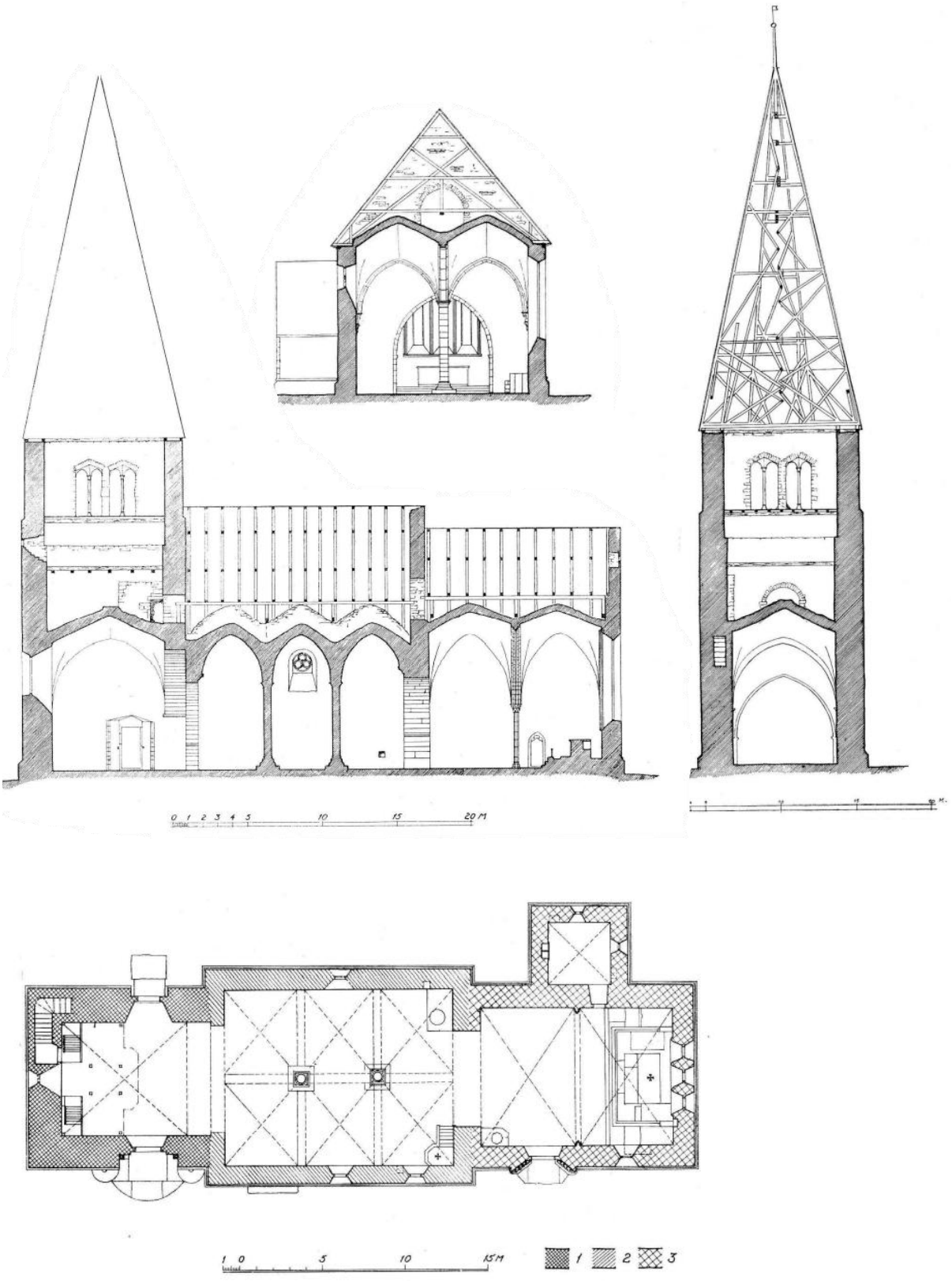
Sanda kyrka ser vid första anblicken kanske inte så stor ut med sitt gentemot långhustaket låga torn, men den hör till de större på Gotland, och tornhuven har en resning och volym som överträffar de flesta på ön. Kyrkan har en något ovanlig byggnadshistoria som inte följer det för andra kyrkor vanliga. Några av kalkmålningarna i kyrkan har ovanliga motiv. Bland öns många altaruppsatser, tillverkade troligen på Sudret, hör Sanda till de mer genomarbetade och högre, anpassad till de höga östfönstren med sin profilerade omfattning. Kyrkan har bevarat inte mindre än två medeltida klockor, båda från åren kring 1500, den ena med runinskrift, den andra med pilgrimsmärken.

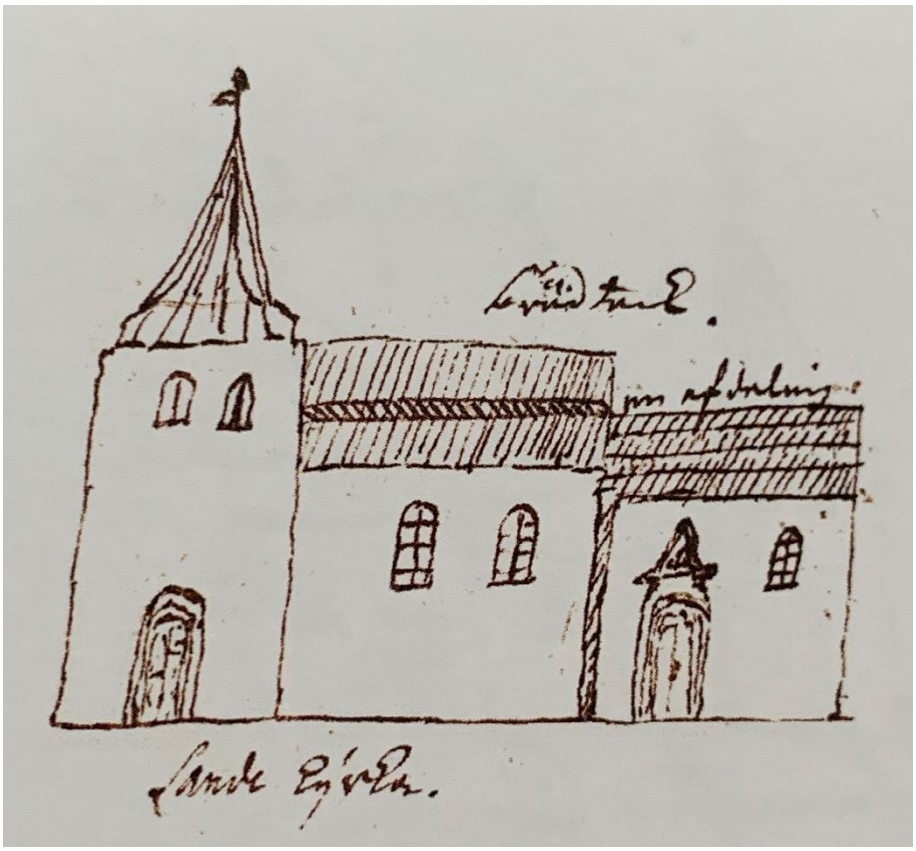
Exteriör från sydöst. Foto JL 2022.

Exteriör från sydväst. Foto JL 2022.

Tvärsektion av långhuset mot öster, längdsektion mot norr, tvärsektion av tornet mot öster samt plan med byggnadsperioder markerade. Uppmätningar Karl J. Karlström och E. Persson 1928, efter Sveriges Kyrkor volym 54, Gotland band III (1942).

Kyrkan från söder under 1700-talets första hälft. Proportioner och detaljer inte helt korrekt återgivna. Teckning av Johannes Pihl 16 maj 1726 för Georg Wallins Analecta Gothlandensia. Vid besöket noterade Pihl även rester av ett orgelverk, sannolikt medeltida. Efter Torsten Svensson, Gotländskt Arkiv 20008.

Exteriör från sydväst. Sigill från 1828, gjort av Gustaf Adolf Unnerus efter egen teckning. Sveriges Kyrkors arkiv, ATA.

Byggnadshistorik

Kyrkan består av ett rymligt kor, ett av de få på Gotland som är två travéer långt, ett tvåskeppigt långhus samt ett kraftigt men jämförelsevis inte så högt torn, med en hög tornspira. Den äldsta delen i anläggningen är tornet, som trots sina mått byggdes intill en mindre kyrka. Denna har lämnat spår i den nuvarande kyrkans fasader, främst i form av fint huggen kvadersten i fasaderna, men också genom fasadstenar med tunt huggen ornamental dekor, fönsteromfattningar i sakristian samt kapitäl och trummor i långhusets kolonner. Delar av grunden har också påträffats vid golvarbeten. Den bestod sannolikt av långhus och kor samt ett torn i väster. Fasaderna var i helhet klädda i finhuggen kvadersten. I fasaderna ingick viss dekor, som den ornamentala dekorfris som idag återfinns, om än i oordning, i långhusets sydfasad, samt en rundbågsfris varav stenar ingår i korets sydfasad. Den grunda reliefen, som kräver släpljus, talar för att dekoren var tänkt att målas. Genom dekorens likhet med vikingatida mönster på runstenar har man antagit att kyrkan tillkom tidigt, även om en datering till det nedtecknade invigningsåret 1058 känns tidig. Det kan inte uteslutas att även den äldre kyrkan haft en föregångare, rimligen i trä, men därom är inget känt.

De bevarade kapitälen skulle då härröra från att valv i början av 1200-talet slogs i en redan stående äldre kyrka. Ett känt invigningsdatum 1221 har man velat koppla till denna förändring. Kyrkan torde i sitt äldre skick ha haft torn. För detta talar att det inte bara är i nuvarande långhus och kor som återanvänd välhuggen kvadersten ingår, utan även i tornet. Dels gäller det södra fasadens nedre del, dels inne i torntrappan. Möjligen skulle nordportalens omfattning, som till skillnad från tornets övriga öppningar är rundbågig, kunna vara hämtad från den tidigare kyrkans västportal eller kanske sydportal.

Vid mitten av 1200-talet ersattes kyrkans äldre torn av ett nytt, det nuvarande. Detta bör med sina stora mått ha dominerat anläggningen. Jämförelse kan härvid göras med hur Mästerby vid samma tid fick ett torn, som är stort intill den äldre kyrkan. Likheterna gäller dock även tornets proportioner i övrigt, vilket kan tala för att även tornet i Sanda hade, eller avsågs få, gavelkrön. Tornmurarnas nuvarande något satta proportioner skulle då inte ha varit avsedd från början. Den kvadersten som använts i södra fasaden samt påträffas på andra platser inne i tornet torde ha kommit från ett äldre torn. Att stenarna förekommer rikligt i tornets nedre del visar att det nuvarande inte murades upp kring det äldre utan att det gamla revs först. En annan förklaring skulle kunna vara att det äldre tornet aldrig blev byggt utan att dessa stenar samlats in för det planerade tornet, men att det sedan utfördes på annat sätt och med enklare fasader.

Vid 1200-talets slut eller omkring 1300 påbörjades en närmast fullständig ombyggnad av den gamla kyrkan. Ovanligt nog inleddes inte den på vanligt sätt från öster genom att det gamla koret först ersattes med ett nytt, utan synbarligen från väster, genom att det nuvarande långhuset byggdes kring det gamla med koret stående kvar i öster. Det som talar för att koret är yngre är, förutom stilistiska skillnader, bland annat att långhusets östgavel är putsad och alltså torde ha varit synlig utifrån, såvida den inte är putsad av andra skäl. Varför man synbarligen inte följt det vanliga mönstret är inte känt, men kan bero på särskilda omständigheter. Koret kan ha varit grundlagt samtidigt. Man kan ha ändrat planerna. Koret är exempelvis ovanligt rymligt i förhållande till långhuset. Ett annat förhållande är att det har samma breddmått som tornet. Så brukar kunna vara fallet när korets plan lagts ut intill ett äldre långhus, som kanske har samma bredd som tornet, vilket snarare tyder på att koret planerades innan långhuset påbörjades. Kvaderstensmurverket på korets östra del skiljer sig från det på södra delen, men är likt

murverket på långhuset. Möjligen kan det nya långhuset och koret ha börjat byggas samtidigt, men korbygget ha avstannat i väntan på att korportalen skulle färdigställas. Portalen var en stor investering och under tiden fick det gamla koret stå kvar. Långhuset färdigställdes, men korportalen löstes så att den nya långhusportalen monterades ned och i stället placerades i koret. Korportalen är något för hög för sin plats. På långhuset finns skarvar i murverket med samma mått som korportalen. Fyllnadsstenen är av samma storlek som över korportalen och dessa skiljer sig från fasaden i övrigt. Sannolikt hämtades den från det gamla koret när det till slut revs, medan sydfasaden i korets östra del kunde muras med stenar från det gamla långhuset. En viktig faktor bakom flytten var att någon långhusportal inte behövdes eftersom den södra tornportalen redan utgjorde kyrkans huvudingång. Den nya kyrkan blev stor och rymlig. Koret gjordes två travéer långt, vilket endast har motsvarighet i några större kyrkor, samt ett par av kyrkorna i Visby. Profilerna i gördelbågen och pilastrarna blev rikare än i långhuset, vilket både kan förklaras som att koret färdigställdes senare som att det gavs en rikare form. Kyrkans nya långhus stod färdigt omkring 1300, koret ett gott stycke in på 1300-talet. Bland ovanliga drag är den rika huggna profilerade omfattningen kring korets trefönstergrupp, att sakristian har två ursprungliga fönster och långhusets rundfönster åt norr. Ytterligare en ovanlig detalj var att långhustaket var uppdelat med en förhöjning i mitten av samma slag som ännu finns i långhuset i När.

Om kyrkans förändringar före 1600-talet är inte mycket känt. Vid minst ett tillfälle har yttertaken och tornet drabbats av en kraftig eldsvåda. Murverket uppvisar tydliga brandskador. Möjligen kan denna brand ha inträffat under medeltiden. En av kyrkans klockor är daterad 1493 och den andra torde ha tillkommit under början av 1500-talet. De bör inte ha klarat bränderna vilket antingen kan datera branden eller också tala för att klockorna kommit hit från annat håll. Det är mycket ovanligt att gotländska kyrkor fått behålla två klockor vid de kungliga klockkonfiskationerna. En spekulativ förklaring är att den ena klockan hämtats från den gamla kyrkan i Västergarn, som var i bruk ännu i början av 1500-talet.

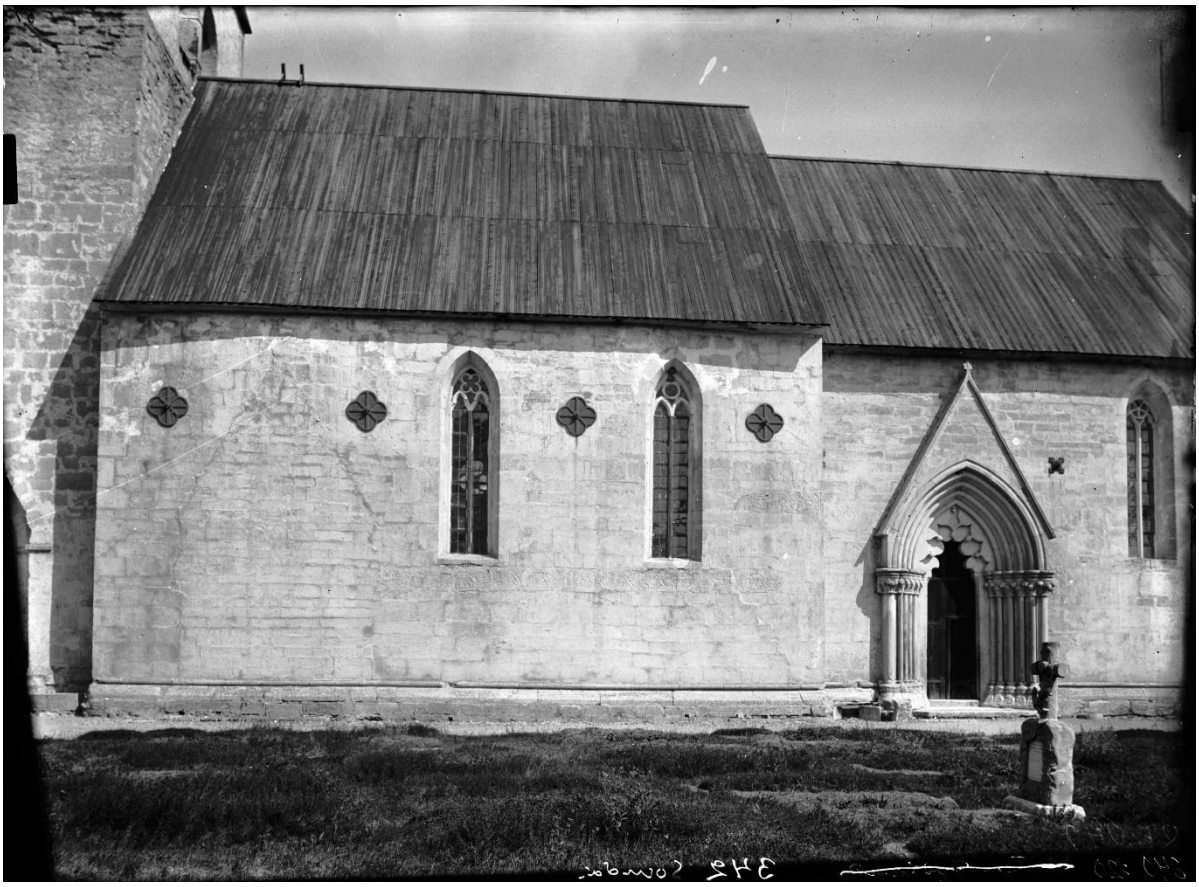
Under 1600-talet skedde en del förändringar. Tornhuven har årtalet 1618 på vindflöjeln men nybyggdes 1636 enligt uppgifter. Predikstolen tillkom i en äldre form under 1600-talets mitt och altaruppsatsen är daterad 1664. Under 1600- och 1700-talen tillkommer inredning som nya bänkinredning och läktare i väster, varav ingenting finns kvar i kyrkorummet idag. Större förändringar skedde vid 1800-talets mitt. Ankarjärn insattes, sannolikt som ersättning för tidigare ankarbjälkar. 1868 genomfördes en kraftig förändring av kyrkans exteriör när yttertaken sänktes och långhustakets förhöjda mittparti slopades. Orsaken var sannolikt dels att minska den takyta som behövde hållas täckt, dels att ge kyrkans profil en större balans i klassicismens anda genom att sänka taken till en lägre vinkel och samtidigt frilägga tornet. De östra ljudgluggarna hade dock en mer skadad omfattning än de andra. Även ljudgluggarna i väster var enligt foton skadade och saknade både kolonnetter och ett stycke av tympanonfältets bågar. Åren kring 1870 restaurerades kyrkorummet varvid bänkinredningen byttes ut mot öppna bänkar, altarringen byttes ut och läktaren i väster förändrades och försågs med en orgel.

Skador uppstod vid ett åsknedslag 1902, men lyckades begränsas till tornhuven. Under reparationerna de följande åren byttes faltaken över kor och långhus mot spåntak och 1915 restaurerades ljudgluggar varvid kolonnetter och andra saknade eller skadade delar kompletterades. År 1927-28 genomgick kyrka en omfattande inre restaurering efter förslag av arkitekt Anders Roland. Delar av kalkmålningarna togs fram och det medeltida krucifixet sattes upp i triumfbågen på en trabesbjälke. Troligen år 1932 byttes spåntaken åter mot faltak, vilka omkring 1950 belades med tegel, både av tekniska skäl och som en stilistisk anpassning till den

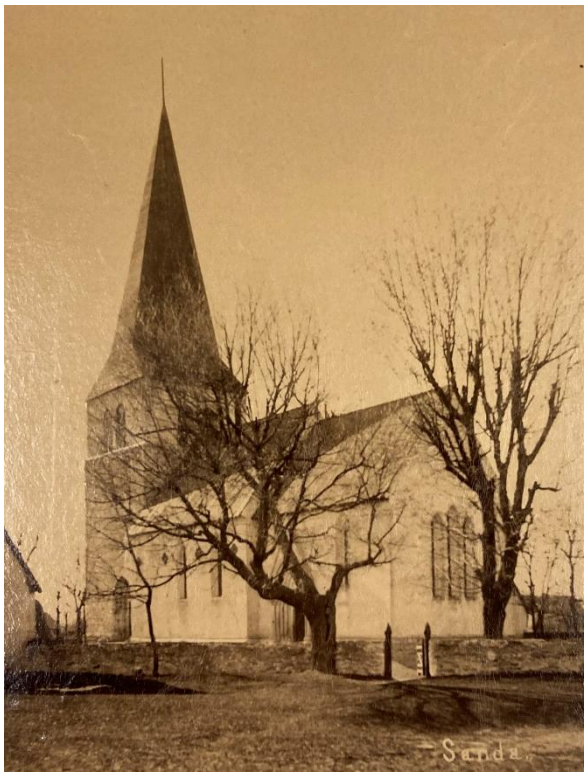
låga takvinkeln. Vid en ny inre restaurering 1956 efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby, ersattes de öppna bänkarna av sluten bänkinredning med laserade skärmar och dörrar. Läktaren i väster revs och orgeln ställdes på golvet. Ytterligare kalkmålningar togs fram, varvid predikstolens ljudtak slopades för att det skymde delar av dem. Den genombrutna altarringen byggdes om till sluten form. 1994-95 genomfördes en yttre restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas. Vid en inre restaurering 2017 bänkinredningen en annan färgsättning med mönsterdekor på dörrarna. Korbänken i byggdes om till en förrådsinredning för kyrkans textiler, den färgsattes i enlighet med bänkkvarteren.

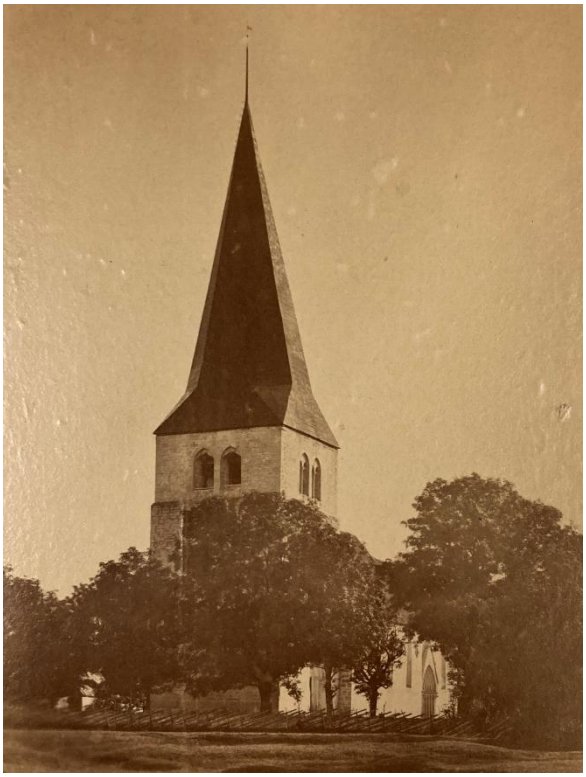

Exteriör från sydöst vid 1800-talets mitt. Ritning för Ecklesiastikdepartementets (ED) handlingar 20/6 1856 nr 30, Riksarkivet (ED, huvudarkivet 1210.01:9:3). Innan taken sänktes 1868 hade långhustaket basilika form. De tunna kontreforterna på sydfasaden är sannolikt ankarbjälkar för dragstag tvärs över rummet, senare ersatta av nuvarande dragstag och ankarslutar av järn. Att kyrkorummet felaktigt återgivits som treskeppigt är korrigerat med blyerts.

Sydfasaden. Långhus och kor täcks av faltak. Foto Olof Sörling omkring 1890, ATA.

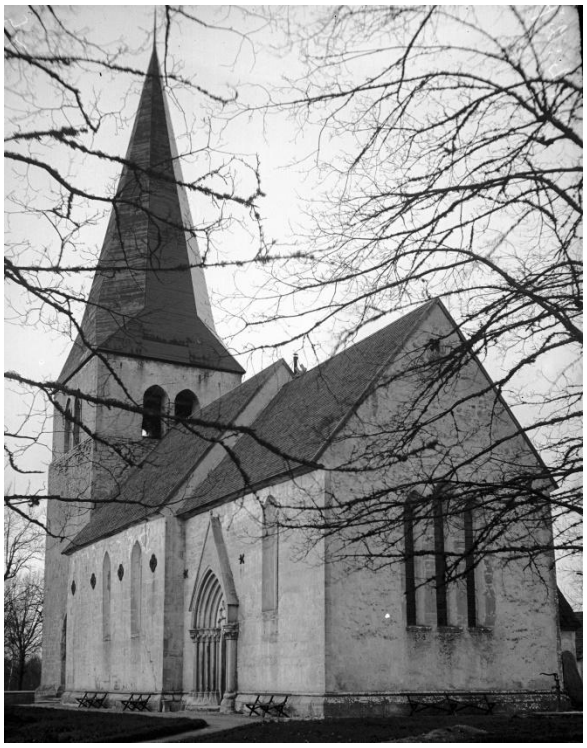

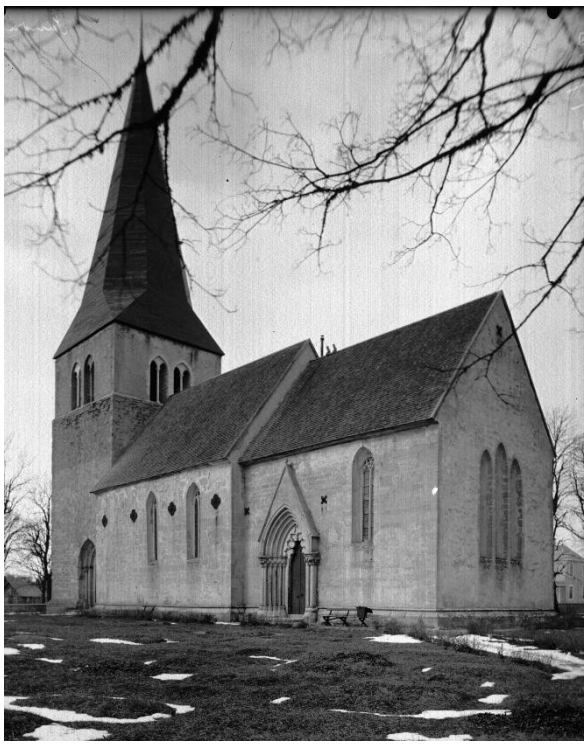

Exteriör från sydöst och sydväst vid 1800-talets slut. Foto ca 1880-1890 respektive av N. J. A. Lagergren, troligen på 1890-talet, Gotlands Museums arkiv.

Exteriör från sydväst. Foto B. Smitterberg, Klintehamn, efter åsknedslag 1902, Gotlands Museums arkiv.

Exteriör från sydöst före och efter ljudgluggarnas restaurering. Spån täcker kor- och långhustaken. Foto Einar Erici 1916 och Anders Roland omkring 1920, ATA.

Exteriör från nordöst. Foto Anders Roland omkring 1920, ATA.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans yttre präglas av att tornets murar är låga i förhållande till den övriga kyrkan medan tornhuven är desto högre. Den yttre volymen har en tydlig uppdelning i kor, långhus och torn samt en vidbyggd sakristia vid korets norra sida. Medan fasaderna åt öster och norr, utom på tornet, är putsade, så när som på hörnkedjor, socklar och omfattningar, har övriga fasader synligt kalkstensmurverk. På koret, långhuset och delar av tornet utgörs den av släthuggen kvadersten, varav några partier med linjärt huggen dekor. Materialet är tveklöst överflyttat från den äldre kyrkan. Murskarvar och förändrad på stenmaterialet visar hur förändringar skett, som att korportalen tidigare suttit i långhuset där den lämnat ett tydligt avtryck i fasaden. Kyrkans tre portaler är alla perspektivportaler med huggen omfattning. I särklass rikast är korportalen med omfattning i flera språng, dekorativt huggna kapitälband, krönande vimperg och profilerad bågform i tympanonfältet. Även tornportalen har en rik omfattning med huggen dekor i tympanonfältet och en ansenlig storlek, medan nordportalens rundbågiga omfattning är enklare. Korets och långhusets fönster åt söder har alla mittpost och masverk. Östfönstren formas av tre tätt sittande smala öppningar. Alla spetsbågiga, medan sakristians två små fönster är rundbågiga och möjligen övertagna från det äldre koret. Nordfasadens enda fönster i övrigt utgörs ovanligt nog av ett rundfönster, försett med masverk. Det spetsbågiga tornfönstret är enklare än övriga men förefaller ursprungligt. På taken ligger tegel, före 1950-talet spån och dessförinnan faltak, att döma av foton. Den ovanligt stora tornhuven är klädd med tornpanel.

Exteriör från
söder och sydöst.
Foto JL 2022.

Exteriör från nordöst och sydväst. Foto JL 2022.

Sydfasaden. Foto JL 2022.

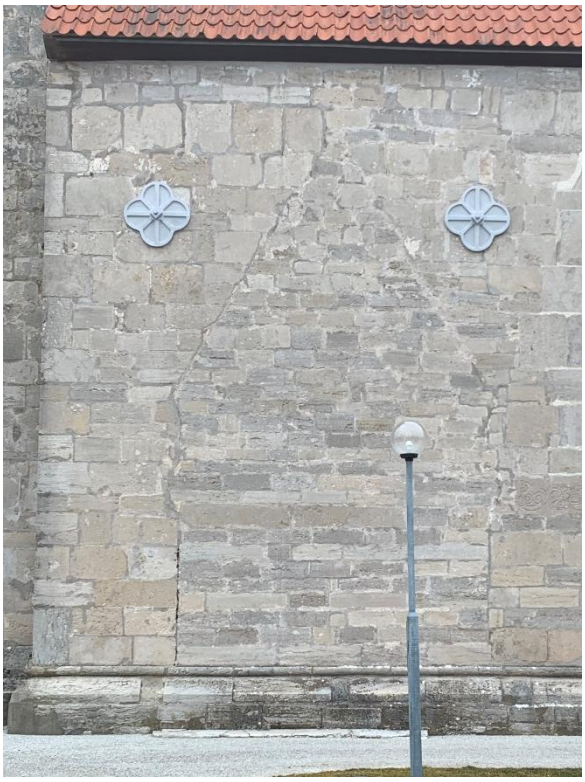

Tympanonfältet i tornets sydportal, med rester av ristad dekor. Foto JL 2022.

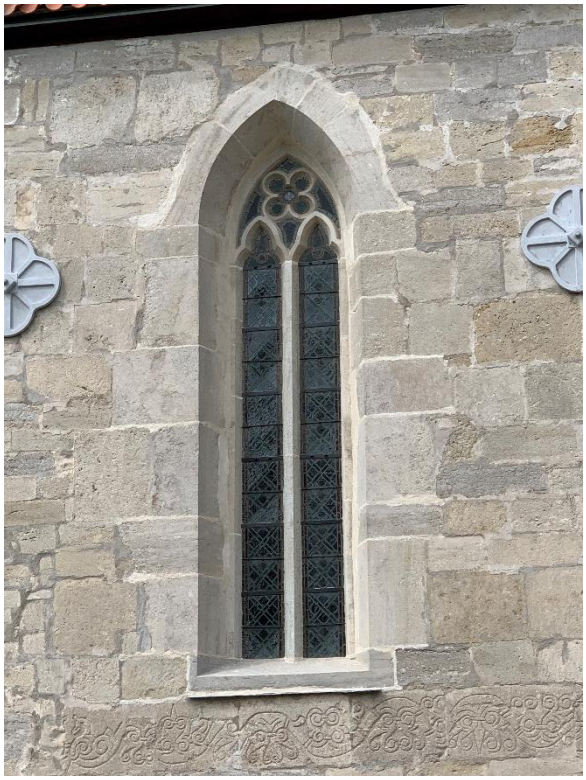

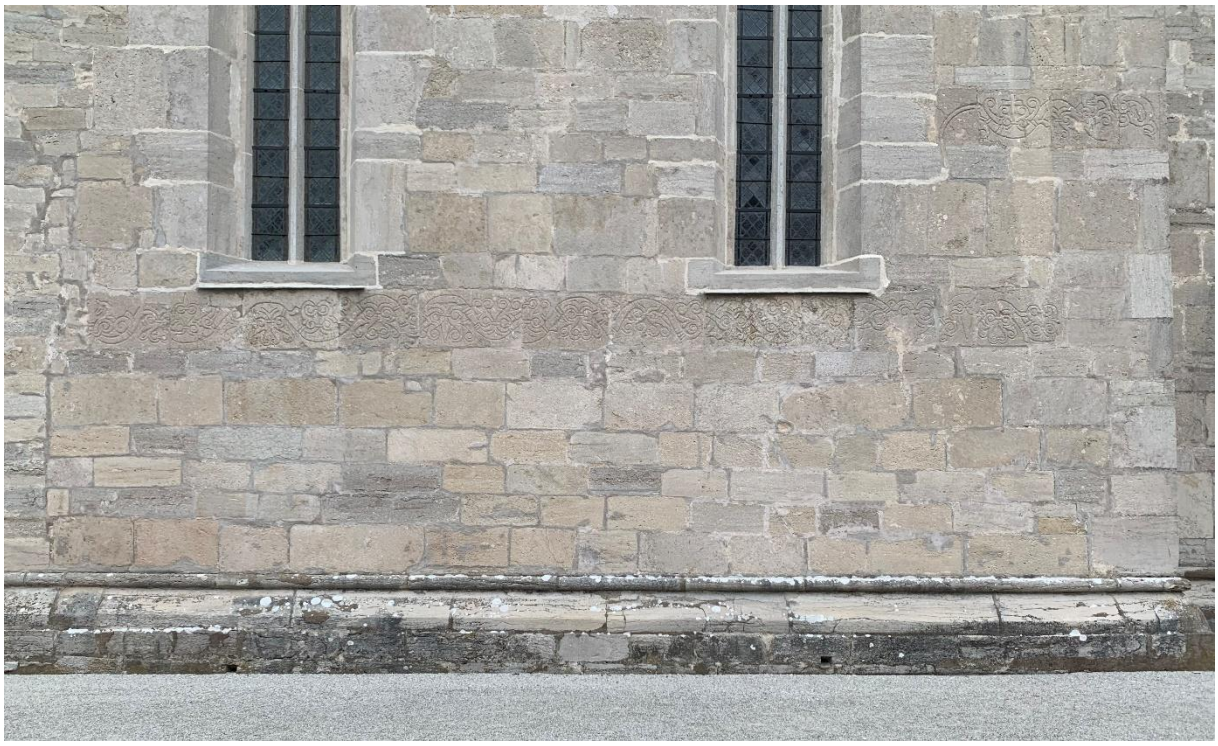
Tornets sydportal. Nedan en av två halva kolonntrummor som flankerar portalen samt mötet mellan tornets och långhusets sockel. Foto JL 2022.

Spår i långhuset för den portal som istället placerades i koret. Foto JL 2022.

Långhusets sydvästra och sydöstra fönster. Foto JL 2022.

Murverket i långhusets sydportal med inmurad bård från en äldre kyrka på platsen. Foto JL 2022.

Detalj av inmurade stenar från dekorativ bård i den äldre kyrkan, ej insatta i ordning. Foto JL 2022.

Korets södra fasad. Nedan detalj av korportalens tympanonfält. Foto JL 2022.

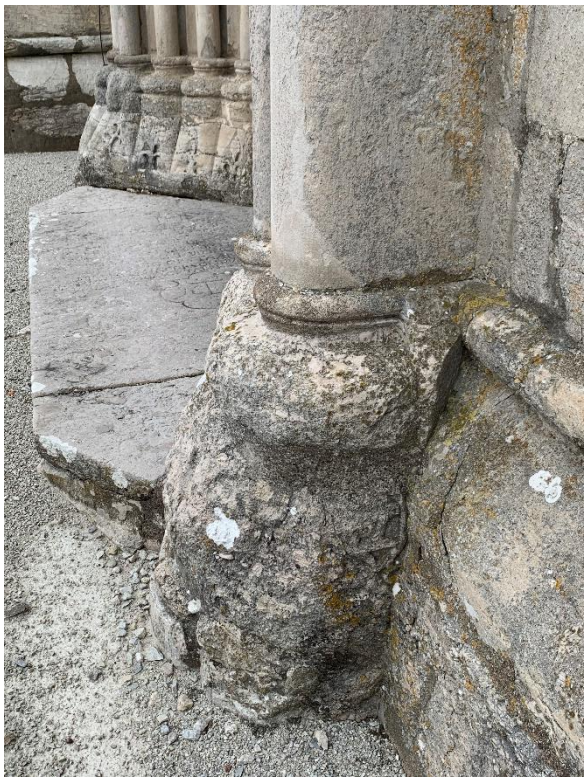

Korportalen. Foto JL 2022.

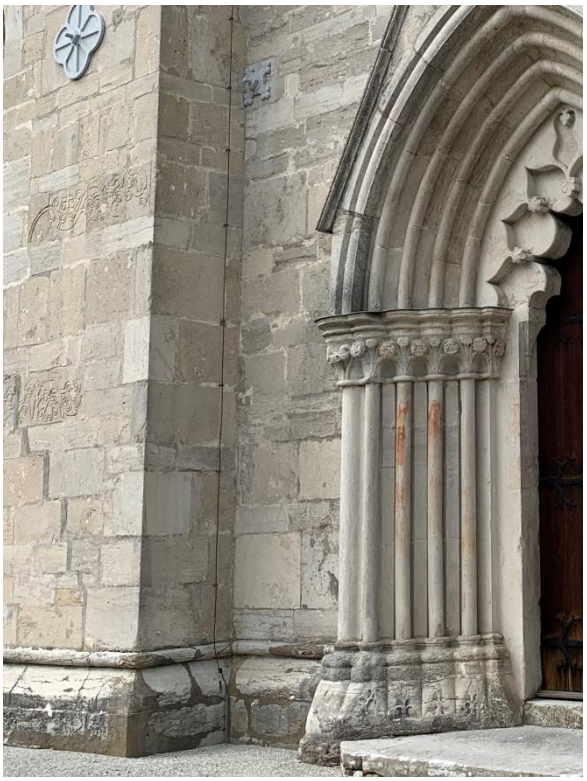

Korportalens östra kapitälband. Foto JL 2022.

Stenblock med markering, sannolikt från rundbågsfris i det äldre koret, intill korportalens västra kapitälband. Till höger korportalens vittrade östra basband och dess anslutning till korets sockel. Foto JL 2022.

Korportalens västra post samt anslutningen mellan långhus och kor. Till höger korets södra fönster. Foto JL 2022.

Korets östfönster formas av tre tätt sittande smala spetsbågiga öppningar. Foto JL 2022.

Sakristian från nordöst. Nedan sakristians östra och norra fönster, troligen från den gamla kyrkan. Foto JL 2022.

Ovan till vänster ristning i putsen på sakristians norra mur. Till höger sakristians västra mur och anslutningen till norra kormuren. Nedan till vänster sakristian från nordväst. Foto JL 2022.

Långhusets norra mur. Foto JL 2022.

Norra hörnet mellan kor och långhus. Till höger rundfönster i långhusets norra mur. Foto JL 2022.

Tornet och tornhuven samt kyrkans norra sida, sedd ovanifrån från nordväst. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Långhusets norra hörn samt tornportalen. Foto JL 2022.

Tornets västfasad, nedre delen med västfönstret. Foto JL 2022.

Ovan till vänster tornets övre del från sydväst. Kvaderstenarna i murverket sträcker sig inte ända upp till ljudgluggarna. Ovan till höger västra sidans ljudgluggar och korsformad ljusglugg. Foto JL 2022. Nedan till vänster ljudgluggarna åt söder och norr. Foto Pär Malmros 2019, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet har en tydlig tredelad indelning i kor, långhus och ringkammare. Interiören präglas i hög grad dels av den stora rumsvolymen, dels av de två kolonnerna som bär upp långhusets många valv. I fonden reser sig korets höga östfönstergrupp och framför den en reslig altaruppsats. Rummet har i helhet kvar sina medeltida öppningar, även om fönstren säkerligen hade glasmålningar i olika färger. Färgsättningen är ljus, präglad av de på 1920- och 50-talet framtagna kalkmålningarna samt den 2017 målade bänkinredningen. Murar och valv är putsade. Kolonnerna är i huggen kalksten, liksom pilastrar, konsoler samt omfattningar, utom i tornet och kring långhusets rundfönster, vars omfattning är putsad och i tornet har målade kvadrar som inramning. Omfattningen kring korets östfönster är formad med utskjutande profil, ett sengotiskt drag som annars är ovanligt på Gotland. Koret har också pilastrar med likartad profil. Långhuset har dekorativt huggna valvkonsoler, särskilt till dess västra valv, samt har uttrycksfullt huggna kapitäl, liksom delar av kolonnernas trummor övertagna från kyrkans tidigare långhus. Kolonnbaserna är delvis omhuggna, troligen när de återuppsattes i det nya långhuset. I valven och delvis på sidomurarna finns kalkmålningar, huvudsakligen från delarnas byggnadstid på 1300-talet, delvis med ovanlig motivuppsättning. Vid 1400-talets mitt tillkom långhusets målade fris med Passionsberättelsen samt moraliserande målningar på ringkammarens sidomurar. På kolonnerna och delvis korets murar återfinns dekor från 1600-talet som antyder att kyrkorummet varit rikt dekorerat en tid, innan detta avlägsnades, kanske under 1800-talet.

Ingången till sakristian ligger på korets norra sida. Sakristian täcks av ett kryssvalv och har ett säreget uttryck genom sina ovanligt nog två fönster samt en delvis ålderdomlig inredning. I valvet finns kalkmålningar och i putsen ristningar. En piscina är inbyggd i en murnisch i öster.

Uppgången till torn och vindar sker genom en murtrappa i norra muren med början från ringkammarens nordvästra hörn. I trappan ingår återanvänd huggen sten, sannolikt från ett äldre torn. Tornets första övervåning har vida mått. Den öppnar sig med en rundbågig öppning mot långhusvinden. Det höga rummet har tidigare varit delat i två våningar, vilket framgår av bjälkhål och en ljusglugg i väster till den tidigare övervåningen. Murarna i tornets övervåningar och på långhusvinden visar vittring och andra spår som sannolikt härrör från kraftig eldsvåda, möjligen redan under medeltiden, eftersom två senmedeltida klockor är bevarade. Via trätrappor genom ett bjälklag för klockdäcket nås den rymliga klockvåningen med stora ljudgluggar åt fyra håll. Murkrönet förefaller inte helt jämnt men berättar inte om tornet varit försett med gavlar och fler ljudgluggar. Ovanpå detta reser sig den stora tornspiran. Av långhus- och korvindens murverk framgår också samma skador, troligen från brand, som syns i tornet. Takstolen är sannolikt ombyggd vid olika tillfällen, särskilt vid taksänkningen på 1860-talet. På något ställe sitter rep, sannolikt kvar från resningen. Öppningen mellan vindarna är relativt vid. På triumfbågsmurens östra sida, in mot korvinden, sitter puts som sannolikt härrör från den tid då det nuvarande koret ännu inte var byggt och sannolikt ett äldre kor stod kvar. I korgavelns röste sitter en ljusglugg med huggen fyrpassformad dageröppning.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot väster. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot öster Foto JL 2022.

Koret mot sydöst. Till höger basen till korets södra valvpilaster. Foto JL 2022.

Koret sett mot väster och nordöst. Foto JL 2022.

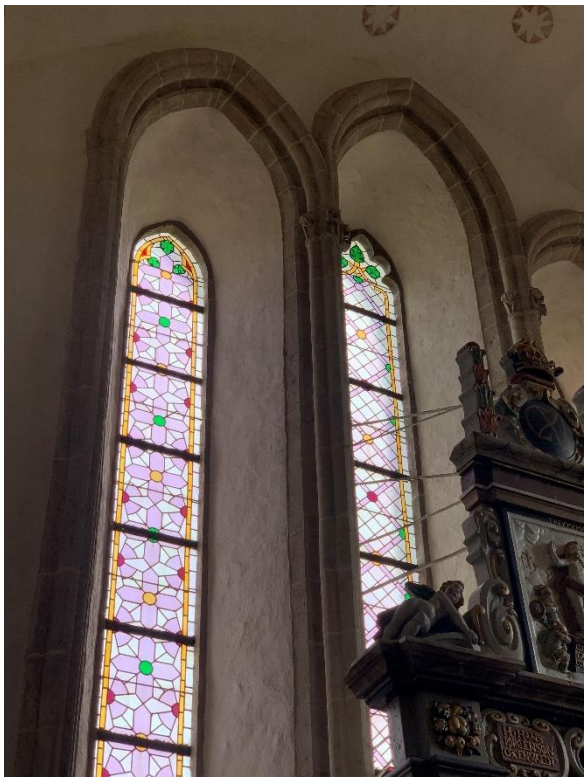
Korvalven sedda underifrån mot nordöst. Foto JL 2022.

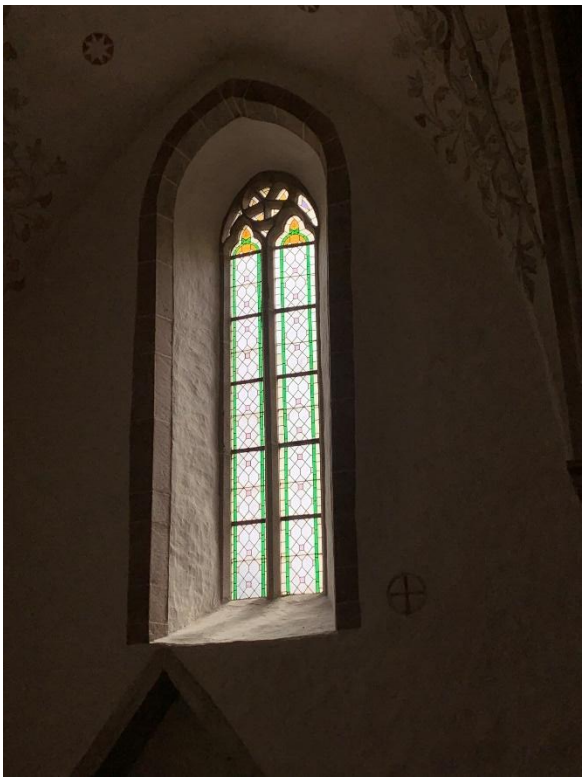

Ovan till vänster korets norra valvpilaster samt sakristieingången och målad skugga kring ett här tidigare hängt epitafium. Ovan till höger norra valvpilasterns bas. Nedan till vänster norra valvpilasterns kapitäl. Foto JL 2022.

Ovan färgat glas i östra och södra korfönstren. Nedan triumfbågen och inblick i koret. Foto JL 2022.

Interiör av sakristian mot nordöst. På norra muren putsristningar och inskrifter. Foto JL 2022.

Sakristievalvet med målning sett mot nordväst. Till höger nisch med piscina i sakristians östra mur. Foto JL 2022.

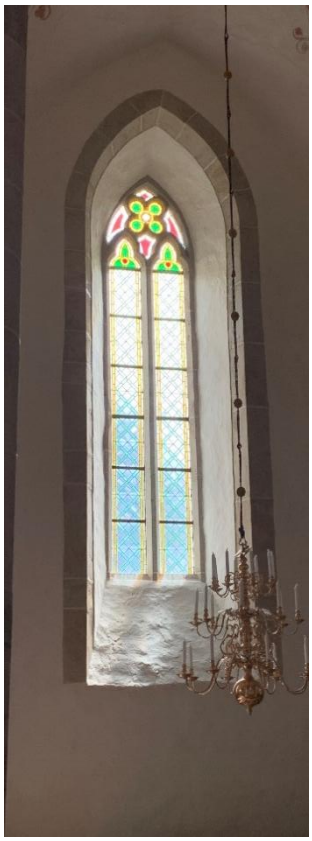
Långhusets östra del mot söder. Kolonnen består delvis av trummor från den äldre kyrkans kolonner. Foto JL 2022.

Kalkmålning i långhusets sydöstra hörn. Foto ES 2022.

Kalkmålningar på långhusets norra mur. Bänkinredningen från 1960-talet, målades om 2017. Foto JL 2022.

Färgat glas i långhusets sydvästra fönster. Till höger östra långhuskolonnens bas. Foto JL 2022.

Västra långhuskolonnens bas. Foto JL 2022.

Långhusvalven sedda underifrån mot nordöst. Till vänster östra långhuskolonnens kapitäl sett från sydöst. Foto JL respektive ES 2022.

Västra långhuskolonnens kapitäl sett från sydöst och nordväst. Foto JL 2022.

Konsoler på långhusets södra och norra mur. Foto ES 2022.

Långhusets nordöstra valv. Foto JL 2022.

Kalkmålning på långhusets norra mur. Foto ES 2022.

Rundfönster i långhusets norra mur. Nedan interiör av långhuset och ringkammaren mot väster. Foto JL 2022.

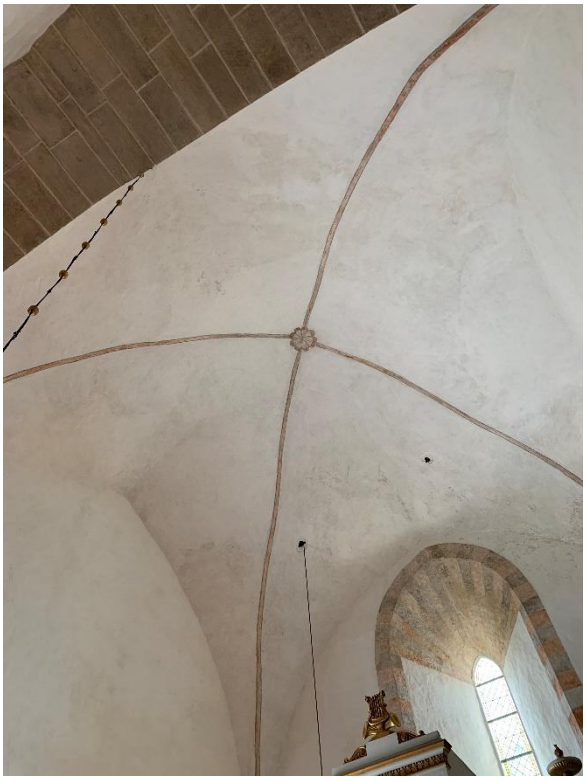

Interiör av ringkammaren mot väster. Foto JL 2022.

Den dubbla tornbågen sedd från ringkammaren. Foto JL 2022.

Ringkammarens valv sett underifrån mot sydväst. Till höger norra tornportalen sedd inifrån med hängande klocka med runinskrift och med årtalet 1493. Spräckt och tagen ur bruk 1932. Foto JL 2022.

Kalkmålning på ringkammarens nordöstra mur. Foto JL 2022.

Uppgång till torn och vind i tornets nordvästra hörn med synliga återanvända stenar, troligen från det tidigare tornet. Trappa i tornets norra mur sedd ovanifrån mot väster. Foto JL 2022.

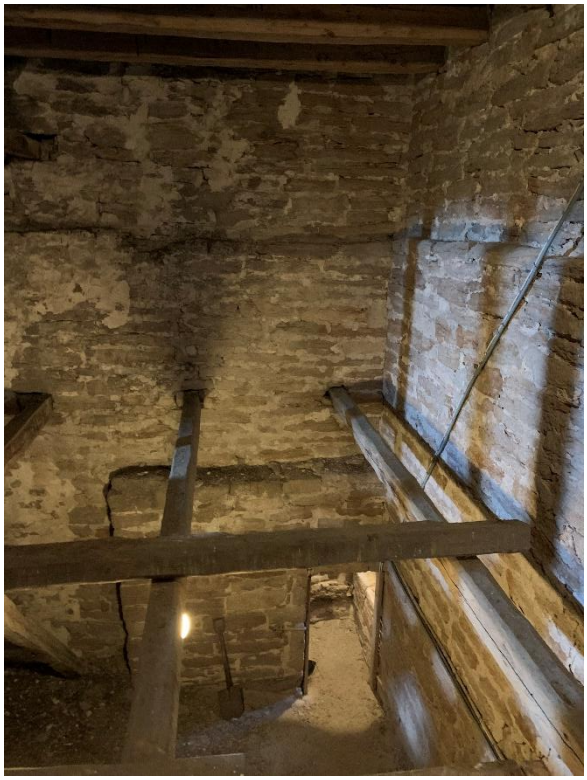

Trappans mynning i tornets första övervåning med infogad sten från fönsteromfattning. Till höger del av murverket i tornet med brandskador från äldre eldsvåda samt sot, sannolikt från blixtnedslaget 1902. Foto JL 2022.

Tornets första övervåning sedd mot öster. Foto JL 2022.

Passage mellan tornets första övervåning och långhusvinden. Till höger blick mot östra delen av tornets norra mur i höjd med tidigare andra övervåningen. Nedtill syns trappmynningen. Foto JL 2022.

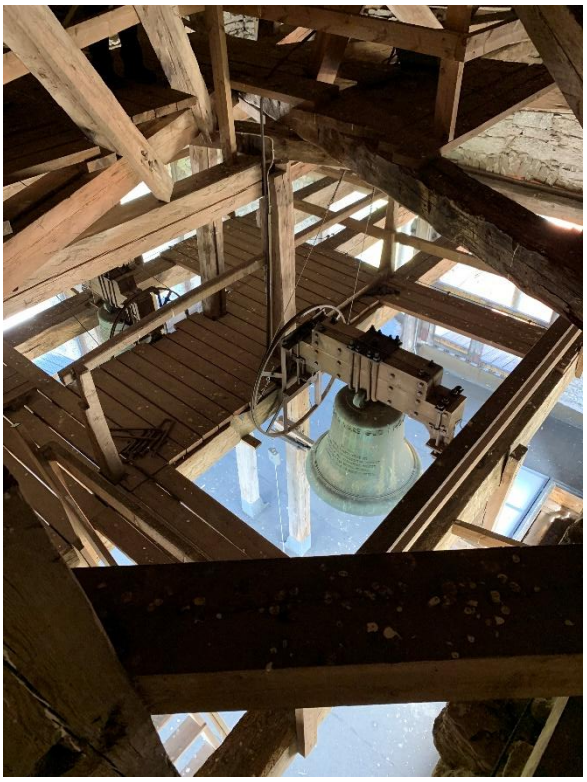
Tornets tidigare andra övervåning mot väster. Foto JL 2022.

Klockvåningen sedd mot söder. Foto JL 2022.

Klockvåningen sedd mot nordväst. Foto JL 2022.

Klockvåningen sedd från tornhuvens nedre del. Till höger murkrönet och huvens nedre del, sett mot öster. Foto JL 2022.

Tornhuvens konstruktion sedd underifrån. Foto JL 2022.

Långhusvalvens ovansida, sett från vinden mot öster. Foto JL 2022.

Kraftiga brandskador på tornets östra mur sett från långhusmuren. Till höger långhusvinden sedd mot väster. Foto JL 2022.

Triumfbågsmuren sedd från långhusvinden i väster och korvinden i öster. Puts sitter kvar på östra sidan, sannolikt från tiden innan nuvarande kor byggdes. Foto JL 2022.

Korvinden mot öster samt glugg i korets östra gavelröste. Foto JL 2022.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans inredning är från olika tider. Utöver enstaka medeltida föremål härrör altaruppsats och predikstol från 1600-talet, medan orgeln tillkom under slutet av 1800-talet och bänkinredningen på 1900-talet men fick sin nuvarande karaktär genom ommålningen på 2000-talet. Högaltaret är medeltida. Altaruppsatsen i sandsten är daterad 1664 och hör till de mer anslående och även resligare av sin typ, delvis sannolikt som en anpassning till de höga korfönstren. Altarringen är enda återstoden av kyrkans omfattande nyinredning 1870, den fick mörkare färg och sluten skärm 1956. Av kyrkans nischer har sakramentsskåpet söder om östfönstren bevarad gallerförsedd dörr samt omgivande målad dekor. I korets södra mur finns en sittnisch. Triumfkrucifixet, ett för Gotland karakteristiskt ringkrucifix, tillverkades vid 1200-talets mitt av den så kallade Tingstädemästaren. Det hängdes i triumfbågen 1927-28 i stället för ett krucifix från 1880 i zink, tillverkat i Berlin och skänkt 1885, som nu hänger på norra kormuren. Predikstolen från 1600-talet målades på 1700-talet och står på ett murat fundament som troligen innehåller delar till södra sidoaltaret. Bänkinredningen tillverkades 1956 och målades om 2017. Dopfunten från troligen från 1100-talets senare del hör till ”Byzantios”-gruppen. En nummertavla från 1700-1800-talet, fattigstocken daterad 1757 och en i monter utställd bonad från 1780 är några av inventarierna i rummet. Orgeln byggdes av Frans Andersson 1866 troligen för en Stockholmskyrka, men visades på både konstindustriutställningen 1866 i Stockholm och världsutställningen 1867 i Paris innan den 1871 kom till Sanda. Efter läktarens rivning 1956 ställdes den på ett lågt podium på golvet. Kyrkans två klockor göts av M. & Ohlsson i Ystad 1934 respektive av K. G. M. Bergholts i Stockholm 1965. Inte mindre än två medeltida klockor finns bevarade, en från 1493 upphängd i kyrkorummet samt en från början av 1500-talet på Gotlands Museum. Där förvaras även bland annat en skulpterad genombruten gavel till en medeltida korbänk samt bildstenar som påträffats i kyrkan.

Altaranordningen framför korets östfönster. Foto JL 2022.

Altaruppsats i sandsten, tillverkad 1664. Foto JL 2022.

Altaruppsatsen och altaret sedda snett framifrån och snett bakifrån. Foto JL 2022.

Altaruppsatsens mittparti. Foto JL 2022.

Sakramentsnisch och sittnisch i korets sydvästra hörn. Foto JL 2022.

Triumfkrucifix från 1200-talets mitt i målad ek, tillskriven ”Tingstädemästaren”. Foto JL 2022.

Predikstol från 1600-talet, målad under 1700-talet. Foto JL 2022.

Detalj av predikstolens murade underrede som sannolikt innehåller delar av ett tidigare sidoaltare. Till höger del av predikstolskorgens målningar. Foto JL 2022.

Bänkinredning från 1956, målad 2017. Foto JL 2022.

Detalj av bänkskärm vid triumfbågen med minnesinskrift från ommålningen 2017 av Jerry Jannehag. Till höger skåpinredning i koret tillverkad och målad 2017. Foto JL 2022.

Dopfunt av sandsten från 1100-talets senare del av ”Byzantios”. Foto JL 2022.

Bebådelsen. Detalj av dopfuntens cuppa. Foto JL 2022.

Korsfästelsen. Detalj av dopfuntens cuppa. Foto JL 2022.

Nummertavla från 1700-1800-talet. Till höger monterskåp för bonad från 1780. Foto JL 2022.

Fattigbössa med årtalet 1757. Till höger orgel byggd av Frank Andersson, Stockholm, 1866, uppvisad på konstindustriutställningen i Stockholm 1866 och världsutställningen i Paris 1867 innan den 1871 övertogs av Sanda kyrka. Foto JL 2022.

Krucifix på norra kormuren, tillverkat av vitmålad zink på 1880-talet i Berlin. Skänkt till kyrkan 1885 och sedan placerat i triumfbågen till 1928. Foto JL 2022.

Klocka, gjuten 1934 av K. G. M. Bergholtz i Stockholm. Foto JL 2022.

Klocka med runinskrift och med årtalet 1493. Spräckt och tagen ur bruk 1932. Foto JL 2022.

Klocka från 1500-talets början, i bruk ännu 1932. Nu i Gotlands Museum. Nedan avgjutna pilgrimsmärken på klockans sidor. Foto JL 2019.

Restaureringar

Kyrkorummet genomgick 1870 en inre omvandling varvid den äldre bänkinredningen och altarringen ersattes med ny, samt att en ny läktare byggdes (enligt restaureringsrapport 1956, läst inskrift byggd av O. A. Jacobsson). De nya bänkarna ställdes upp i tre kvarter, varav ett i mitten, sannolikt så som de äldre varit. Nu eller tidigare hade kalkmålningarna putsats över och huggna stenytor i rummet målats med brun oljefärg. Om den 1600-talsdekor, varav en rest syns på kolonnerna, inte avlägsnats tidigare skedde det senast nu. År 1922 installerades en kamin i långhusets nordöstra hörn. En ny omfattande restaurering genomfördes 1927-28 efter ritningar av Anders Roland. År 1955-56 restaurerades kyrkan åter, nu efter ritningar av Olle Karth. Nytt trägolv lades in, läktaren revs, övermålningen på rummets huggstensytor togs bort, kalkmålningar i långhusvalven togs fram, nya slutna bänkkvarter byggdes i stället för de slutna bänkarna och minskades från tre till två kvarter, predikstolens övermålning från 1870 togs bort och ljudtaket slopades för att inte skymma kalkmålningarna. Efter en omfattande yttre restaurering 1994-95 efter förslag av Jan Utas företogs omkring 2017 en inre restaurering som omfattade rengöring av ytskikt, skåpinredning som delvis byggdes av korbänken i koret och ommålning av bänkinredningen.

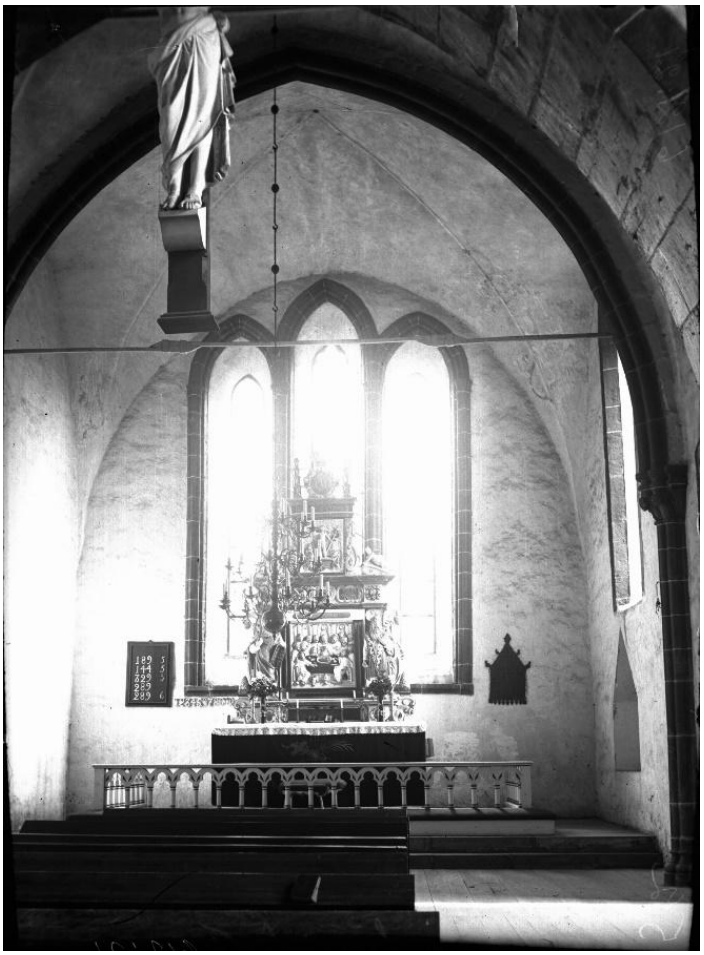

Interiör mot öster omkring 1900. Foto i ATA.

Interiör mot öster. Foto Olof Sörling (?) på 1920-talet, ATA.

Interiör mot väster (ovan) och öster i början av 1900-talet. Foto Eric Erici 1916, ATA.

Interiör mot öster före restaureringen 1927-28. Foto Anders Roland, omkring 1915-20, ATA.

Interiör vid 1900-talets mitt, före restaureringen 1956. Foto Iwar Anderson 1939 respektive Erik Olsson 1956, ATA.

Interiör av sakristian mot nordväst. Foto Alfred Edle 1938, ATA. Ovan till höger läktaren i ringkammaren, riven 1956. Nedan till höger kamin i långhusets nordöstra hörn. Foto Greta Arwidsson 1956 samt Erik Olsson 1956, ATA.

Interiör mot öster före restaureringen på 2010-talet. Foto Rebecka Svensson 2008, efter Vård- och underhållsplan, Sanda kyrka.

Del av bänkinredningen som 2017 målades om, insatt 1956. Foto Rebecka Svensson 2008, efter Vård- och underhållsplan, Sanda kyrka.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravningar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning menas* de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Kyrkogården

På kyrkogården finns två slipskårestenar av gråsten. Båda stenarna står lutade mot ett träd.[1] Mot ett träd står också en bildsten med sliprännor.[2] Stenen har måtten, 1,1 meter lång, 1,04 meter bred. Ytterligare en bildsten står uppställd i änget öster om kyrkogårdsmuren dit den flyttades från kyrkogården 2006. Stenen är 2,45 meter hög och 1,3 meter bred vid basen. Båda slipskårestenarna och bildstenarna är med i Inventarieförteckningen. På kyrkogården ligger också två gravklot.[3] Gravkloten är i Fornreg (Fornlämningsregistret) inte upptagna som fornlämning utan som ”Övrig kulturhistorisk lämning”.

Svärdslipningssten lutad mot en ask i kyrkogårdens västra del.

På kyrkogården har även en av öns största bildstenar påträffats. Överdelen var känd redan 1863 och underdelen i tre delar återfanns under golvet i koret 1956. Stenen är försedd med sekundära sliprännor och står idag i Bildstenshallen på Gotlands Museum.[4]

I ATAs arkiv (Antikvarisk-Topografiska Arkivet) finns ett grävtillstånd utfärdat för arkeologiprofessorn Greta Arwidsson för undersökning av en hällkista på kyrkogården.[5] Enligt tillståndet ska hällkistan undersökas under år 1956. I arkiven har dock inga uppgifter om den undersökningen påträffats. Inte heller framgår det av grävtillståndet var på kyrkogården hällkistan

[1] L1975:3200-3201 (Sanda 35:1-2)
[2] L1976:9056 (Sanda 34:1)
[3] L1976:9347-48 (Sanda 33:2-3)
[4] Jugner 1930, Lindqvist 1962
[5] ATA Dnr: 364/56

hittats. Det är således oklart om graven undersökts eller om den ligger kvar. Den är i Fornreg noterad som Grav övrig, Ingen antikvarisk bedömning.[6]

Kyrkan

I samband med restaurering i kyrkan 1958 gjordes en mindre undersökning där två silvermynt och en del målat glas påträffades. Fynden finns registrerade hos Gotlands Museum som C10121. Ingen dokumentation från själva undersökningen finns[7].

Övrigt

På uppdrag av Byggnadshyttan gjordes 2009 dendrokronologisk analys av golvbjälkar under gravstenar i koret. Ett prov på en ekbjälke gav fällningsåret 1594/95[8].

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

[6] L1976:9055 (Sanda 33:6)
[7] Gotlands Museum Dnr: 690/58 och 693/58
[8] Linderson 2009

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade

kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Sanda kyrkas karaktär präglas i hög grad av kyrkans storlek och det jämförelsevis låga men kraftiga tornet med sin höga spira. Ett viktigt karaktärsdrag för exteriören är den kvadersten som använts i sydfasaden och som återanvänts från den gamla kyrkan. Den berättar viktiga delar om den äldre och nuvarande kyrkans byggnadshistoria. En ovanlig och kulturhistoriskt värdefull detalj är den ornamentala bård som löper längs flera av stenblocken i långhusfasaden. Portalernas och fönstrens former och material är av stort värde. Alla är välbevarade sedan tillkomsten på medeltiden, även om vissa skador finns på portalerna. Korets sydportal och de tre tätt ställda östfönstren har ett för kyrkans karaktär viktigt uttryck.

Invändigt utmärks kyrkorummet av en stor rymd. Alla dageröppningar har bevarat sin medeltida form. Rummet är ljust, vilket också präglar färgsättningen. Av stort värde är östfönstren, både till sin höga och smala form samt den annars ovanliga profilen kring öppningarna. Valvens pilastrar, skulpterade valvkonsoler och kolonnerna är av stort värde. De återger i kalksten rika former samt skulpterade reliefer, varav långhusets kapitäl kommer från den gamla kyrkan. Kalkmålningarna är av stort kulturhistoriskt värde både som konstverk och dokument.

Altaruppsatsen utgör ett ståtligt exempel på den typ av altaruppsatser i sandsten som tillverkades på södra Gotland. Det medeltida triumfkrucifixet hör till den för Gotland utmärkande typen av ringkrucifix. Även det yngre krucifixet i zink från 1800-talets senare del är av ovanligt slag och av stort värde. Orgeln bör lyftas fram och har en intressant historia.

Tornets övervåningar uppvisar rymliga rum vilka berättar om byggnadens historia genom sina spår av tidigare bränder. Från korvinden är putsen synlig på långhusets östra mur vilken berättar om ett viktigt skede i k yrkans byggnadshistoria.

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Den har utvidgats vid åtminstone ett tillfälle. Kyrkogårdens storlek berättar om socknens expansion och ökade befolkningsmängd.

Kyrkan utgör en central plats i bygden med placeringen invid en korsväg med – om inte förhistoriska - åtminstone medeltida ursprung. Kyrkomiljön förstärks av den intilliggande stora huvudbyggnaden vid prästgården som dessutom är till största delen medeltida.

Ett bevarat sockenmagasin uppfört 1836 i den norra delen av kyrkogården berättar om en del av hushållningen som socknens gemensamma funktion där kyrkan var en central del.

Kyrkogården omgärdas av en stenmur med bruksmurad utsida och krön och med ingångsstolpar i cement. Det förekommer på ett fåtal platser på Gotlands landsbygd och ger kyrkogården en prägel av 1800-tal.

Konstmässigt utförda grindar i smidesjärn med samma utformning finns vis alla ingångar.

Gångsystemen med grusbelagda gångar är intakta, åtminstone sedan 1940-talet, vilket är värdefullt att bevara. Häckarna vid huvudgångarna har dock försvunnit vilket har minskat den rumsbildande funktionen.

Kyrkogården omgärdas av en putsad mur samt en gles trädkrans med äldre och yngre träd vilket ger en rumskänsla och grönska som är värdefull att bevara speciellt på en ytmässigt ganska stor kyrkogård som Sanda kyrkogård som dessutom saknar solitära träd.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Sanda socken. Vid gravvårdsinventeringen 1996-97 angavs 33 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla. Vid en uppföljande inventering 2016 utpekades 40 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Sanda kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Sanda kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1058	Byggnadsår enl. Strelow. Byggnadstid för en första nu försvunnen stenkyrka, varav fasadstenen, bl.a. med inhuggen böljranka, återanvänds i det nuvarande långhuset och tornet.	SvK
o. 1150	Dopfunt av anonymmästaren Byzantios.	SvK
1221	Årtal enligt Taxuslistan: Valven i långhuset? (”Calcarius”; GK anger ”början av 1200-talet”)	GK, SvK
o. 1250	Tornet byggdes (SvK anger 1245 och som byggmästare Botvid från Eskelhem). Snidad korbänk av Lafrans Botvidarsson (gavel av den senare finns numera i GF). Triumfkrucifixet.	SvK
o. 1300	Långhuset (med s.k. italienskt tak) byggdes (SvK anger o. 1280). Kyrkan invigdes av Biskop Lars i Linköping.	GK, SvK
	Muralmålningar i långhuset.	GK, GKM
o. 1350	Koret och sakristian uppfördes (SvK anger o. 1300).	GK, SvK
	Valvmålningar i koret.	SvK, GKM
o. 1450	Muralmålningar i långhuset av ”Passionsmästaren”.	GK, GKM
1493	Kyrkklocka, lillklockan göts (återfinns numera i tornrummet) av Ingemar och Olof.	SvK, GKR
1494	Årtal inristat i S tornportalens Ö post.	SvK
t. 1500-tal	Dopfat av mässing.	GK
	Gamla storklockan göts.	GKR
1558?	Årtal på putsen i sakristan.	Inskr.
1574	Årtal på putsen i sakristan.	Inskr.
1608	Årtal på triumfbågens S vederlag.	Inskr.
1618	Årtal på vindflöjeln.	Inskr.
1626	Årtal på portal.	Inskr.
1636	Tornhuven nybyggdes.	SvK
1664	Altaruppsatsen och predikstolen tillkom.	SvK
f. 1700-tal	Långhuset har sannolikt brunnit före 1700-talet.	GF
1713	Hugget årtal på sockenmagasinets stocklås.	Inskr.
1757	Smärre målningsarbeten utfördes av Thore Wittberg.	GKS
o. 1760	Det italienska taket kvar, faltak (anger SvK utefter en teckning av Jöran Wallin).	SvK
1777	Tornhuven reparerades.	SvK
1785	Sockenmagasinet byggdes (SvK anger 1795 och GA anger 1770 samt att det var av trä).	ViLA
1797	Tornhuven reparerades.	SvK
1788-89	Läktare.	SvK
1836	Det gamla sockenmagasinet revs och ett nytt uppfördes.	GAr
1849	Likvagnsbod.	ViLA
1853	Årtal på portal.	Inskr.
1856	Järnstag i långhuset (SvK anger 1850).	ViLA,SvK,
	Årtal på långhusets SV hörnkedja.	Inskr.

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1856 forts.	Årtal på takstol över långhustaket.	GF, Inskr.
1859	Ljuskronor i nyrokoko.	SvK
1860-tal	Kolonnerna i tornets S portal saknades. Ljudgluggarnas bågar och kolonner är i Ö förstörda.	Brunius
1860-61	Kyrkogårdsmur.	SvK
1867	Orgel, byggdes av Frans Andersson (SvK och BH anger 1871).	ISO, SvK, BH
1868	Taken över kor och långhus sänktes (enl. SvK o. 1860).	Inskr., SvK, BH
1870	Nytt altarskrank, nya bänkar samt en läktare.	SvK, BH
1885	Krucifix av zinkplåt upphängt i triumfbågen, hänger numera i koret.	GF, SvK
1888	Årtal på korets hörnkedja.	GF
1896	Det V tornfönstret togs upp (fanns på plats när Brunius besökte kyrkan på 1860-talet!; BH med tillägget arkitekterna Gustaf Pettersson/Nils Pettersson).	SvK, Brunius, BH
	Nya dörrblad, arkitekterna Gustaf Pettersson/Nils Pettersson.	BH
	Kamin, ursprungligen i Visby domkyrka, BH med tillägget arkitekterna Gustaf Pettersson/Nils Pettersson. Möjligen lades taken om med falar vid detta tillfälle.	ATA, GF, BH
1898	Årtal på portal.	Inskr.
1902	Åsknedslag i tornet, branden begränsades till tornet tack vare rådiga sockenbors ingripande.	GA
1903	Tornhuven reparerad, årtal på vindflöjeln.	Inskr. GF
1904	Nytt spåntak på koret.	Inskr.
1910-tal	Framtagning av passionsfrisen.	GKM
1915	Nya kolonnetter i de Ö ljudgluggarna.	SvK
1919	Enligt ett foto i GF:s arkiv hade taken över kor och långhus faltak detta år.	GF
1922	Ny kamin, s.k. Bolinderugn.	SvK
1927-28	Inre restaurering efter förslag av arkitekt Anders Roland, Stockholm: Framtagning av korets målningar, triumfkrucifixet placerades på en trabes. Artisten C. W. Pettersson var inblandad i restaureringen.	SvK, GF, GKM
1932	Spåntaken byttes ut mot faltak, denna notering stämmer ej med fotona från GF arkiv, taget 1919.	SvK, ATA
1934	Storklockan göts av M. & O. Ohlsson, Ystad. Den gamla storklockan överlämnades till Gotlands Fornsal.	GKR
1935	Lillklockan göts av K. G. M. Bergholtz, Stockholm.	GKR
1946	Tornhuven reparerades, ny panel sågad på vattensågen vid Petarve. Årtal på tornspiran som anger att den byttes då.	ATA, GF
1950?	Tegel lades ovanpå faltaken på kor, långhus och sakristia.	GF
1955-56	Inre restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby: Nya brädgolv, ny bänkinredning, ytterligare framtagning av muralmålningar (konservator E. Olsson, Sanda), rivning av läktaren, orgeln placerad på podium, rengöring av huggen sten i	GF, GKM

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1955-56 forts	interiören från oljefärg, reparation av fönster, elvärme-installation, utvändig fogning med cementhaltigt bruk.	
	Årtal ristat i sockenmagasinets stengolv (V delen).	Inskr.
1965	El-ringning installerad i både stor- och lillklockan.	GKR
1981	Omläggning av klockdäcket efter förslag av arkitekt Birger Andersson, dessutom byttes sannolikt ljudgluggarnas avtäckning.	GF
1982	Orgeln renoverades av Finn Krohn, Fredensborg, Danmark.	ISO, GF
1994-95	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby: Tornhuven och vindflöjeln reparerades. Tornhuven tjärströks. Samtliga tak lades om, fasaderna omfogades och putsen reparerades. Hörnkedjornas stenar byttes delvis ut d:o sockelsten (Slite Stenhuggeri). Stenrelieferna i det S murverket konserverades. På sakristians fasader fanns en mängd ristningar och rödkritespår som sparades och kalkades över, sannolikt konfirmander o dyl. Tornets S portal skapades ren från färg och målades i brunt som tidigare, linoljefärg. Fönstren sågs över, det V renoverades, droppbleck monterades på korets Ö fönster, sakristians galler målades och droppbleck monterades. Inspektionsbryggor byggdes på samtliga vindar, åskskyddet kompletterades.	GF
1996	Korportalen konserverades av firman Stenkonservatorn.	GF
	Församlingen ansökte om att få utvidga kyrkogården.	GF
o. 2000	Kyrkan delades i klimatzoner med hjälp av ett draperi som hängdes upp på den Ö sidan av triumfbågen.	GF
2002	Orgelkonsulten T. Svenske anhöll om att få göra underhållsarbeten på kyrkans orgel.	GF
	Tre träd fälldes på kyrkogården (ev. återplanterades de helt eller delvis).	GF
2003	Stenkultur i Stockholm AB upprättade ett konserveringsförslag på 4 st. gravvårdar (sjökapten Westberg, P. O. Nilsson, F. A. Nisbeth, P. T. Bahr).	GF
2004	Stenkultur i Stockholm AB upprättade ett konserveringsförslag på 10 st. gravvårdar (häll från 1600-talet, Angelo A. Larsson, Louisa Jacobsson, Lorenström, Johan Eklund, O. Klint, Herlitz, Charlotta Herlitz, Gregersson och J. Österberg).	GF
o. 2005	Högtalarsystemet byttes ut.	GF
	Gravhällar (4 st.) konserverades av Stenkultur i Stockholm AB (sjökapten Westberg, P. O. Nilsson, vård med liggande lamm, möjligen Nisbeth, P. T. Bahr).	ATA
2006	En ny öppning togs upp i kyrkogårdsmuren, i samband med det hittades ett runstensfragment som senast sågs och avtecknades av P. A. Säve på 1870-talet vid Mästerby kyrka. 2 st. gravhällar 1 st. bildsten samt ett bildstensfragment omplacerades. Hällarna restes mot sockenmagasinet och bildstensfragmentet monterades i kyrkorummet och bildstenen ställdes i det närbelägna änget Ö om kyrkogården.	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2007	Sockenmagasinet rustades upp efter förslag av byggnadsantikvarie J. Renström, Gotlands Museum.	Muntl. GF
2009	Reparation av stengolv i koret samt div. underhåll	GM
2011	Putsåtgärder på kyrkogårdsmuren	GM
2012	Underhåll av muralt måleri	GM
2016	Yttre och inre restaurering samt restaurering av fasta inventarier. De invändiga restaureringsarbetena omfattade rengöring av väggar och valv samt huggna stenytor i bågar, kolonner, fönster- och portalomfattningar. Samtliga fönsterglas sågs över. Ett förrådsutrymme skapades i tornet med hjälp av skärmväggar bakom, och norr om orgeln. Nya klimatskåp till textilierna, ett förvaringsskåp och visningsskåp byggdes med delar av kyrkans korbänk. Trägolvet slipades och behandlades. Draperiet mellan kor och långhus monterades ned. Fast inredning i trä rengjordes och konserverades. Uppvärmningssystemet kompletterades/byttes ut likaså belysningen i kyrkorummet och på vindarna. Även lös inredning som textilier, trä och sten åtgärdades, altarringen fick en ny beklädnad. Bänkkvarteren målades i sin helhet om med en ny färgsättning och ett nytt utseende. Utvändigt rengjordes och konserverades solbänkarna på samtliga fönster, två halvmåneformade stenar intill tornportalen och en gravhäll i korportalen rengjordes och konserverades. Entreprenör Byggnadshyttan Kalk & Bygg AB.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (2008-10-20).
BH	Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007.
Brunius	Brunius, C. G., Gotlands Konsthistoria, del 3, 1866.
GA	Gotlands Allehanda 21/2 1979.
GAr	Gotländskt arkiv, 1990.
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv (29/4 2008) (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
Kh	kyrkoherde
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
t.	tidigt
ViLA	Visby Landsarkiv.

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltad av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten.
  skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan-och bygglagen reglerar avvändning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.
Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.
Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekat som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:
Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864
Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867
Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603
Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684
Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

ATA Dnr: 364/56. Undersökningstillstånd för hällkista på kyrkogården.
Gotlands Museum Dnr: 690/58 och 693/58. Greta Arwidssons undersökning i kyrkan.
Inventering av inventarierna i Sanda kyrka 2002-07, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
Inventering av Sanda kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.
Inventering av Sanda kyrkogård, utförd 2016, Gotlands Museum.
Trädvårdsplan 2011. Gotlands Museum.
Vård- och underhållsplan Sanda kyrka 2009. Arkitekt Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Brunius, C. G., Gotlands Konsthistoria, del 3, 1866.
Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007.
Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
Jugner, H. 1930. Den gotländska runbildstenen från Sanda - om Valhallstro och hednisk begravningsritual. Fornvännen 1930, sid. 65-82.
Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
Linderson, H. 2009. Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Rapport nr 2009:41. Lunds Universitet.
Lindqvist, S. 1942. Gotlands Bilsteine. Sid. 107 ff.
Lindqvist, S. 1962. Jättestenen från Sanda och andra nyfunna bildstenar. Gotländskt Arkiv.
Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
Strelow H. Nilssøn, Cronica Guthilandorum, 1633.
Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
Sveriges Kyrkor, Gotland band III, 1942.
Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.
Öhrman, R. Gotländska sockenstugor. Gotländskt arkiv, 1990.

Kartor

Skattläggningskarta Sanda socken. Lantmäteristyrelsen H71-1:2.
Laga skiftes karta 1862. Lantmäteristyrelsen H71-7:3.